

Բ Ա Ֆ Ֆ Ի

Յակոբ Մելիք Յակոբեան, հանուր Հայու – թեան ծանօթ ու սիրելի՝ Բաֆֆի ստանունով, եւ որուն ծննդեան հարիւրամեակը կը տօնենք այս պահուս, եղաւ մեծագոյն զէմքերէն մին մեր հին ու նոր գրականութեան, այն սակաւթիւ զէմքերէն որոնց դործը՝ իր էական մասերուն մէջ՝ մշտադաւար կենդանութեան խոր – հրրդաւոր ու թանկագին զօրութիւնը կը պարունակէ:

Կան գրադէտներ կամ բանաստեղծներ որ իրենց երկերուն մէջ չեն գրադիր մասնաւորապէս իրենց ազգի ճակատագրով, բայց որոնցմով կը պարծի իրենց ազգը, վասնզի անոնց անձնադր – րոշմ — կամ ցեղագրոշմ — մեծ տաղանդը ինքնատիպ զեղեցկութեանց ստեղծիչ մը, մարդկային հոգիի՝ ինչպէս եւ տիեզերական կեանքի՝ խորհուրդներուն, մարդկային ընկերութեան ցաւերուն, տենչերուն, պայքարներուն վարպետ արտայայտիչ մը կամ մեկնիչ մը հանդիսացած է. այդպէս՝ Փրանսայի մէջ Լաֆօնթէն մը, Բասին մը, Պոտլեր մը, Վինելի մը, Ֆլուպէր մը, Վերլէն մը, մեր մէջ Նարեկացի մը կամ քուհական սիրերդներու մեծ աշուղը, եւ կամ Սայաթ – Նովան, Ինտրան, Մեծարենցը: Կան ալ գրական գործիչներ որոնք արտայայտիչը կ'ըլլան իրենց ազգը յուզող մեծ հարցերուն, որոնք թարգմանը կը հանդիսանան իրենց ժողովուրդի անցեալի մեծութեանց, ներկայի ձգտումներուն ու պայքարներուն եւ ապագայի երազներուն ու յոյսերուն: Այդպէս եղան, Փրանսացւոց մէջ՝ Էիւիօ մը, Լամարթին մը, Պարէս մը: Այս տեսակի հեղինակներ երեւան կուզան մանաւանդ այն ժողովուրդներուն մօտ որ իրենց հայրենիքին մէջ անկախութեան, զօրութեան նախկին չըմանէ մը յետոյ՝ օտար թշնամի ցեղերու արշաւանքին ենթարկուած, անոնց լուծին տակ մնացած, իրենց

ազատագրումի օրուան կը սպասեն եւ ատոր կը պատրաստուին: Այդպէս եղան հրեայ մարգարէներէն ոմանք, որ արդարածարաւ ազատատենչ հայրենասէր բանաստեղծներ էին, այդպէս եղաւ Միցքիէվիչ մը Լեհաց մէջ, այդպէս եղաւ Բաֆֆին Հայոց մէջ: Բայց մինչ լեհ ժողովուրդը իրր ազգային քերթող, իրր իր ճակատագիրը երգող մեծ բանաստեղծ՝ Միցքիէվիչը միայն ունեցած է, Հայը ունեցած է այդպիսի գրադէտներու եւ բանաստեղծներու բոլլ մը, որ կը սկսի հին ժամանակներու Եղիշէն, Սորենացիէն ու Ֆրիկէն եւ կուզայ կը յանդի Բաֆֆին կանխող Չամչեան վեհաշունչ պատմագրին, Արսէն Բաղրատունի եւ Ղեւոնդ Ալիշան զիւցաղներդակներուն, Արուսեանին, Մերենցին, Պէշիկթաշլեանին, Բաֆֆիի գործը իր օրովն իսկ ուրիշ ձեւով կատարող Գամառ – Քաթիպային եւ ալ ուրիշ գործը Բաֆֆիէն յետոյ շարունակող Թումանեանին, Իսահակեանին, Աշուղ Ջիւա – նիին, Սիւսանթօին, Վարուժանին եւ զեւ քանի մը ուրիշ նոյնօրինակ հայրենաշունչ գրողներու: Այդ չքեղ բոլլին մէջ, Բաֆֆին կը գրաւէ առաջին տեղերէն մէկը, ու կը մնայ մեծագոյնը՝ գրական այն սեռին մէջ, որուն ընդլայնողն ու զարգացնողը եղաւ, ամէնէն հզօր զէմքը հայ վէպին:

Ճիշդ չէ թէ Բաֆֆին է որ, ինչպէս ըսողներ եղան, մեր գրականութեան մէջ վիպական սեռը մտցուց: Արուսեանն է հիմնադիրը մերօրեայ հայ վէպին՝ Վերք Հայաստանի դարադուրս բացող գործով, եւ նոյն իսկ հայ նորավէպին կամ վիպակին՝ Ուսաննա համեղ, յուզիչ ու գրեթէ իրապաշտ պատմութեամբով: Վերք Հայաստանին խառնուրդ մըն է ժողովրդական զիւցաղներդութեան քերթողական արձակով էջերու, ժամանակակից հայ պատմութեան գրուածներու

պատկերացմանց ու մեկնարանմանց, բարձրութեանդատութեան փորձերու, երգիծական հատուածներու, ազգագրական ու ֆոլքլորարանական նկատողութեանց, բայց այս բոլորը վէպի ուրուագծի մը շրջանակին մէջ համախմբուած: Արտիկանէն զատ, Բաֆֆիի իբր նախորդ կրթական յիշատակել Մեսրոպ Թադիսթեանը որ շարադրած է երեք վէպ, հայ ազգային հարցի հետ ու է կապ չունեցող, սիրային եւ արկածապատում երեք վէպ, Սոս եւ Սոնդիպի, Վէպ Վարսենկան եւ Վէպ Վարդգիսի, գրուած գրաբար հայերէնով, հետաքրքրական գործեր, որ սակայն դրական մեծ արժէք մը չունին եւ օտար վէպերու հետեւողութիւն են: Ասոնց հետ պէտք է յիշատակել նաեւ Պերճ Պոչեանը, որ, Արտիկանի աշակերտ, անոր Վէրքին հետեւողութեամբ գրած է իր առաջին վէպը՝ Աշտարակի հայ գիւղացւոց կեանքը պատկերացնող եւ այդ գիւղի բարբառով շարադրուած, վէպ որ գրուած ու հրատարակուած է Բաֆֆիի առաջին վէպին հրատարակումէն առաջ: Պէտք է յիշատակել վերջապէս, ու մանաւանդ, Հ. Արսէն Բագրատունիի Հայկը, գրաբար հայերէնով եւ հայկական շափով շարադրուած մեծ գիւցաղնապէս, ու Ալիշանի հերոսապատում Յուշիկներէն եւ գրաբար ու աշխարհաբար վիպերգային քերթուածներէն մէկ քանին, (չէ՞ որ հինաւորաց գիւցաղներգութիւնը արդիական վէպին հայրն է): Ու մեր անցեալին մէջ աւելի հեռուներն ալ ելլելով, — որովհետեւ սխալ է թէ վէպի սեռը բնաւ գոյութիւն ունեցած չլլայ մեր նախնեաց դրական արտադրութեանց մէջ, — պէտք է յիշատակել, ըստ իս, իբր Բաֆֆիի՝ ինչպէս Բագրատունիի եւ Ալիշանի՝ գործին նախապատրաստութիւն ու մերթ նոյնիսկ իբր նախատիպ, Ջոջանց Տուն, Սասնայ Ծռեր (կամ Դաւիթ եւ Մհեր) ընդհանուր տիպոսին տակ ծանօթ ժողովրդական մեծարժէք գիւցաղնապէսներու շարքերը, ինչպէս եւ Եղիշի միստիքական գիւցաղներգութիւնը, Խորենացիի Հայոց Պատմութեան ինչ ինչ գլուխները եւ «Հոսիսիմեանց Ճառք», կարգ մը հերոսաշունչ կամ արկածապատում հէքեաթներ, պատմական վիպերգներ, արձակ կամ ոտանաւոր մարտիրոսագրութիւններ:

Բաֆֆիի իբր հայ ազգային հարցին կամ հայ պատմութեանէն քաղուած նիւթերու նուիր-

ուած վէպեր գրողի՝ անմիջական նախորդները, անոնք որոնց ազգեցութիւնը որոշապէս կրած է եւ որոնց գործը շարունակած է, են՝ Արտիկանը որ արդէն յիշեցի, եւ Ծերենցը, որ իր Թորոս Լեւոնի պատմական վէպը գրած ու հրատարակած էր Պոլիս՝ Բաֆֆիի Դաւիթ-Բէկէն, Պարոյր Հայկազնէն ու Սամուէլէն առաջ, եւ որ Թիֆլիզի մէջ գրեց ու հրատարակեց Երկունքը, Դաւիթ-Բէկէն յետոյ, բայց Սամուէլէն առաջ, Ծերենց՝ որուն այդ գործերը արդէն՝ արեւմտեան վարպետներու արտադրած պատմական վէպերուն տարազով շարադրուած՝ խնամեալ ու ինքնատիպ գրական արտադրութիւններ էին: Բաֆֆիի արժանիքը՝ արդիական վէպը, բուն վէպը, որ նորամուտ էր մեր մէջ եւ դեռ երկուերեք գործով միայն կը ներկայանար, մեծապէս զարգացնելը, ընդլայնելը, ընդարձակ պէսպիսութեամբ մը ձօնացնելը եւ իր անձնական հօր շունչով անոր յուզականութիւնն ու ներգործականութիւնը սաստկացնելը եղաւ:

Չեմ կրար ըսել թէ Բաֆֆի աւելի մեծ է քան Արտիկանը: Արտիկան ամենէն մեծ դէմքերէն մէկն է որ հայ ցեղէն բոլոր ըլլան, ան հիմնադիրն է արեւելեան Հայոց նոր գրականութեան գրեթէ բոլոր սեռերուն, եւ իր լաւագոյն էջերուն մէջ՝ անոր ոճը աւելի ջղուտ, զուսպ եւ ինքնատիպ է քան Բաֆֆիինը: Բայց եւ ան, շատ տեսակ բանի ձեռնարկած ըլլալով, մեծապէս անհաւասար է իր արտադրութեանց մէջ. Վերքն իսկ գուրկ է որոշ յատկապէս մը, ամէն ինչ կայ հոն՝ վէպի հետ, ու շատ տկար մասեր կը գտնենք շատ զօրեղ էջերու քով: Բաֆֆի աւելի սխտեմաւոր, աւելի զուսպ վիպագիր մըն է, — իսկական վիպագիր: Եւ անիկա աւելի ընդարձակ, աւելի բազմատարր վիպագիր, աւելի մեծաթիւ ու ներուժ գրապէս է քան Ծերենցը, իսկ Բագրատունիին եւ Ալիշանին վրայ այն առաւելութիւնը ունի որ ասոնց առաջինը իր Հայկը եւ երկրորդը իր գիւցաղներգական քերթուածներուն մեծ մասը գրաբար են գրած, եւ ասոր համար անոնց հանճարին արդիւնք եղող այդ արտադրութիւնները շատ քիչերէ կարգացուած են, իսկ, այսօր՝ դժբաղդարար՝ գրեթէ բնաւ չեն կարգացուիր, մինչ Բաֆֆի իր բոլոր գործերը գրեց, ոչ իսկ Արտիկանի պէս՝ Քանաքե-

ո՞ր տեղական բարրատու, այլ Արարատեան նահանգի բարրատու՝ որ դարձաւ ւերեւելեան Հայոց գրական լեզուն, եւ որ, թէեւ կայծեւ - ըստ հեղինակին առաջին դործերուն մէջ զեռինչ ինչ թերութիւններէ ոչ զերծ, այդ հանձարեղ գրագէտին բնագրական ճաշակին շնորհիւ եղաւ պարզ, յստակ, ճկուն, կորովի աշխարհաբար մը, արեւելեան գրական նոր հայերէնի առաջին զեղեցիկ ու յղկեալ կիրարկումը, զոր յետոյ, աւելի շուտ իր գերազոյն յղմանը հասած արեւմտեան աշխարհաբարէն ալ օգտուելով, իր կատարելութեանը պիտի բարձրացնէին Թումանեան, Ահարոնեան, Իսահակեան, Տերեան, Բակունց, Չարենց եւ այլք:

Բաֆֆի բոմանթիկ մըն է էպպէս, բայց եւ ունի դիտելու կարողութիւն: Հանրային մեծ հարցերը քննելու եւ անոնց մասին որոշ տեսութիւններ յայտնելու համար ունի հարկ եղած խուզարկու, ըմբռնող, վերլուծող եւ լուծումներ երեւակայող միտքը: Ունի երգիծական ձիրք՝ շատ ընտիր որակով: Այս բոլորէն առաջ, բանաստեղծ է, օժտուած հօգոր երեւակայութեամբ մը եւ խոր, փափուկ ու վեհ զգայնութեամբ մը: Այնպէս որ բաղմամբ եւ ստուար զործը, նոր գաղափարներով ու տեսիլներով հարուստ, զոր արտադրած է — ինք մին է այն քանի մը ամենաբեղուն գրողներէն զոր ունեցած ենք, — զինք արժանի կը կացուցանէ հայ մեծագոյն փիլասոսնի տիտղոսին, «փիլասոսն» բառին հին (գիւցաղներգակ քերթող) եւ նոր (բարբերու պատկերահան եւ ապագայ կեանքի դուշակ եւ զրդիչ) նշանակութեամբ. ու քանի որ ան իր վէպերով հայ ազգային դատին հօրազոյն արտայայտիչն եղաւ ու խորապէս ազդեց մեր ժողովուրդի նկարագրին ու ճակատագրին վրայ, ան իրաւունք ունի Հայոց «ազգային փիլասոսն» կոչուելու:

Կարգ մը բարեկապտեհ ու հազուադէպ հանգամանքներու համախմբումը նպաստած է կազմելու այն միտքը որ պիտի արտադրէր այդ բացառիկ զօրութեամբ զործը: Յակոբ Մելիք-Յակոբեան ծնած է Պարսկահայաստանի մէջ, Սալմաստի Փայաճուկ գիւղը: Զաւակն էր Սալմաստ հաստատուած զարաբաղցի աղնուատոհմ հարուստ վաճառականի մը. ունէր զօրովալից մայր մը եւ ինը քնքուշ քոյրեր. ընտանեկան

տաք մթնոլորտի մը մէջ անցուցած է բարեկեցիկ ու երջանիկ մանկութիւն մը: Վաղահաս արթուն իմացականութեամբ մը օժտուած, տեղական ազգային վարժարանին մէջ իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ յետոյ, զրկուած է Թիֆլիս՝ գիմնազիոնի մը մէջ երկրորդական կրթութեան ընթացքին հետեւելու. բայց հին - զերրորդ դասարանը հաղիւ հասած՝ հօրը զօրծերը ծանրօրէն խանդարուած ըլլալուն պատճառով՝ ստիպուած է դառնալ Փայաճուկ եւ ինքն իսկ հօրը օգնել անոր առեւտուրին մէջ: Մինչեւ քաններեք տարեկանը ապրելով իր ծննդավայրին մէջ, անիկա Պարսկահայոց ու նաեւ Պարսից կեանքն ու բարքերը մօտէն ճանչցած է, որոշ չափով ծանօթութիւն ունեցած է նաեւ պարսիկ լեզուի ու գրականութեան, որով եւ ան եղաւ յետոյ առաջին հայ գրագէտը — ու ցարդ գրեթէ զեռ միակը — որ Պարսկահայոց ու Պարսից կեանքէն պատկերներ շարադրեց, եւ որուն պատմելու ձեւին մէջ, պարսիկ՝ եւ ընդհանրապէս արեւելեան՝ գրուցագիրներու եւ բանաստեղծներու եղանակին ազդեցութիւնը յաճախ կը զգացուի:

Բայց այդ արտասովոր խառնուածքը Փայաճուկ գիւղի մէկ անկիւնը իր ամբողջ կեանքն անցընելու համար ծնած չէր: Մատաղ հասակէն անոր մէջ արդէն կը խմորուէին ապագայ խոշոր ու յոյնայար զործի մը ծրագիրները: 1858ին ան ճանապարհորդեց Թրքական Հայաստան, այցելեց Տարօնի, Բաղէշի ու Վասպուրականի չրջանները, ատեն մը մնաց Վարազայ վանքին մէջ, ուր Մկրտիչ Խրիմեան վարդապետը վանահայր էր այն ատեն, արդէն ծանօթ «Վասպուրականի արծիւ» եւ «Հայրիկ» անուններով եւ հեղինակ Հրաւիրակ Արարատեան քերթուածին, բոցաշունչ հայրենասէր քարոզիչ եւ Աւետարանի ժողովրդական ոգիովը տողորուած ազատամիտ յառաջդիմասէր եկեղեցական: Բաֆֆի կրթեց անոր ազդեցութիւնը (տեսնել կայծերուն մէջ անոր նուիրուած խանդավառ գլուխը ու նաեւ ատկից շատ առաջ իր հրատարակած Արծուի Վասպուրականի տիտղոսով մենագրութիւնը): Թրքահայաստանի այդ ամենէն հին, ամենէն կարեւոր, ամէնէն հայ շրջաններուն մէջ, ան դիտեց, ուսումնասիրեց բնանկարները, տիպարները, բարքերը, նօթեր առաւ իր ապագայ զործերուն համար, մօտէն տեսաւ ու ճանչցաւ

նաեւ այդ շրջաններու հայ դիւղական ազգարը - նակութեան ողբալի կացութիւնը թուրք ու քուրդ զոյգ լուծին տակ: Այդ միջոցին էր որ Աղթամարայ կղզիին մէջ շարադրեց իր Աղթա - մարայ վանքը գրուածքը, իր առաջին արտա - դրութիւններէն մին, որուն մէջ կը գտնուի եւ իր Ձայն տուր, ո՞վ ծովակ բանաստեղծու - թիւնը, եւ որ լոյս տեսաւ Մոսկուայի Հիւսիսա - վայիին մէջ:

Իր առեւտրական գործերը հետզհետէ աւելի գէշ երթալով, դրեթէ բոլորովին անանկացած, միւս կողմէ իր բոլոր ուժերը ազգային եւ գրա - կան գործունէութեան նուիրելու տենչէն հա - յածուած, ան այլեւս չգարձաւ Փայաճուկ, այլ գնաց Թիֆլիս, ուր հաստատուեցաւ: Քիչ մը ա - տեն հազուստ ծախողի մը քով իրր գործակա - տար աշխատելով իր ապրուստը ճարելէ յետոյ, Խորէն Ստեփանէի Հայոց Աշխարհ ամսագրին հրաւիրուեցաւ աշխատակցիլ, յետոյ Գրիգոր Արծրունիի Մշակիմ աշխատակցեցաւ տարիներ - ով, եւ վերջ ի վերջոյ՝ Արգար Յովհաննիսեանի Արձագանքին, այդ երկու լրագիրներուն մէջ հրատարակելով բազմաթիւ յօդուածներ եւ իր ամենէն նշանաւոր վէպերուն մեծ մասը: Ապրե - ցաւ նիւթապէս անսոսոյ ու անձուկ կացութեան մը մէջ, իրր օրապահիկ ունենալով իր գրե - րուն վաճառման հասոյթը եւ այս կամ այն թերթին իր աշխատակցութեան համար ստա - ցած պատուաւորներ, որ, արդէն անբաւական, Մշակի շրջանին՝ յաճախ անկանոն կը վճար - ուէր եւ երբեմն բնաւ չէր վճարուեր... Վախ - ճանեցաւ յիսունեւմէկ տարեկանին, եւ այդ յարաբերագրաւ կարճ ժամանակաժիջոցի րն - թացքին, նիւթական այդպիսի դժբն - ղակ պայմաններու մէջ գտնուելով հանդերձ, ան իր հոգեկան արտակարգ գորութեան շնոր - հիւ՝ արտադրեց այն մեծատարած ու մեծար - ժէք գործը որ մեր գրականութեան փառքերէն մէկն է:

Իր կեանքի այդ երկրորդ ու կարեւորագոյն կէսի ընթացքին, ան այցելեց եւ ուսումնասի - րեց Կովկասեան Հայաստանի բոլոր ուշագրաւ շրջանները, ազգեցութիւնը կրեց ազատական, ազգասէր կորովի հրապարակագիր Գրիգոր Ար - ծրունիին (թէ եւ յետոյ ինչ ինչ հարցերու մա - սին անկից տարբեր կարծիք յայտնեց եւ, իրր

գրադէտ ու նոյն իսկ իրր հրապարակագիր ան - կից շատ աւելի բարձր, վերջերը՝ ժողովուրդին վրայ շատ աւելի խորապէս ներգործեց քան Արծրունին): Ազգեցութիւնը արդէն կրած էր Արտմանին (որուն Վերքը գեռ չտպուած կար - դացած էր), Միքայէլ Նալբանդեանին եւ Ստե - փաննոս Նազարեանին. կրեց եւ ազգեցութիւնը Չամչեան, Արսէն Բաղրատունի եւ Ալիշան Մը - խիթարեաններուն, Թորոս Լեւոնիի հեղինակ Ծերենցին, ու եւրոպացի վարպետներէն՝ Թըշ - ուառներու Հիւկոյին, Թափառակաճ Հրէայի եւ Գաղտնիք Փարիզիի Էօթէն Սիւին, Երեմ Զրա - ցանակիրի Տիւմային, եւ Ուալթէր Սքոթին, որոնց գլխաւոր գործերուն իզմիրեան հայ թարգմանութիւնները մեծ յափշտակութեամբ կարդացած էր, ու նաեւ ազգեցութիւնը քանի մը ուսն «ձգտումնաւոր» ու յեղափոխաւորնչ վիպասաններու, եւ այս բոլոր հայ եւ օտար ներ - գործութիւններով ճոխացած, երեք Հայաստան - ներէն կրուած տպաւորութիւններով, նօթա - դրուած յիշատակներով գինուած, իր ի ծնէ հա - րուստ եւ ուժեղ իմացականութիւնը, գերզգա - յուն քնարերգական հրափառ խառնուածքի մը միացած, ընդունելով մանաւանդ գերագոյն ցնցումը զոր իրեն տուին 1877-78ի ուսուց - թուրք պատերազմի միջոցին եւ անկից անմիջապէս յե - տոյ Թրքահայաստանի մէջ եւ հայկական հար - ցին շուրջ պատահած հոգեղորդ գէպքերը, ինքզինքը արտայայտեց գործերու երկար շար - քի մը մէջ, որոնք հայ մտաւորական երկինքը չքեղ ու կենսայորդ ճառագայթներով չողացող համաստեղութեան մը պէս լուսավառեցին:

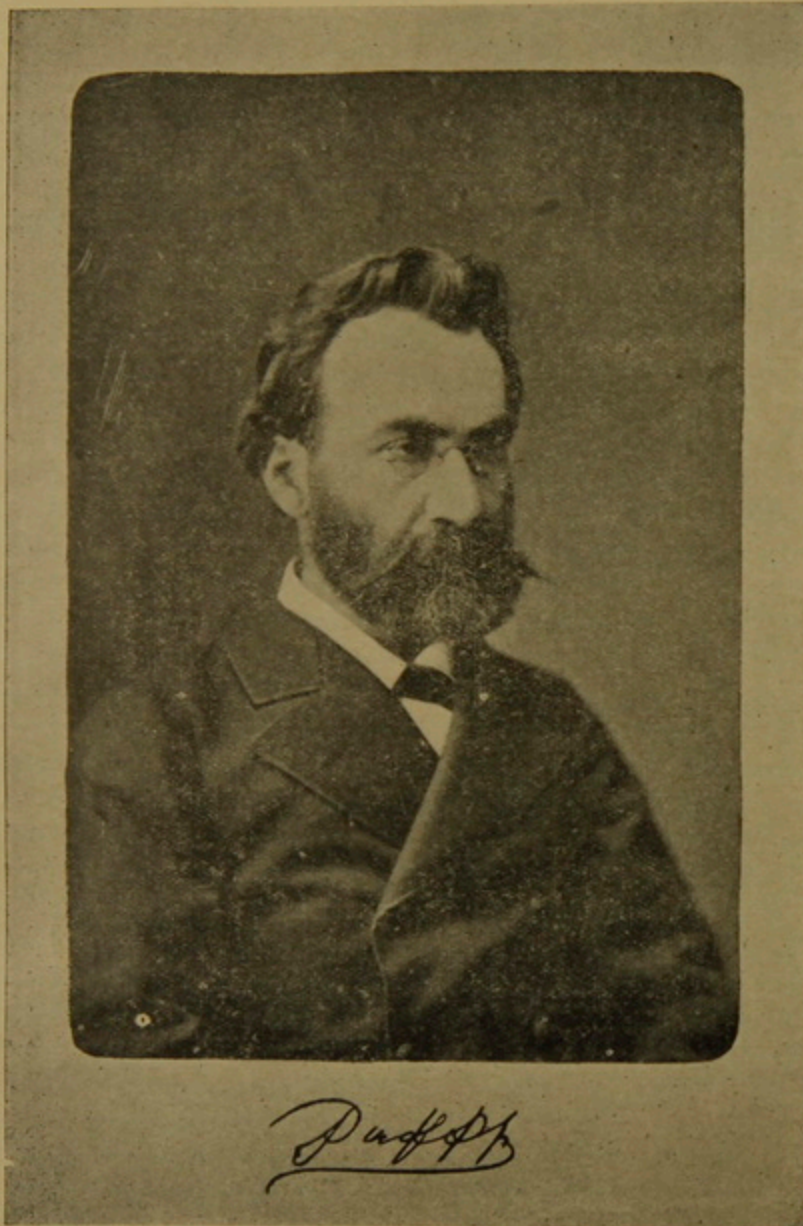
✱

Բաֆֆի իր գրական սկզբնաւորութիւնն ը - րաւ՝ Ս. Նազարեանի եւ Մ. Նալբանդեանի Հիւ - սիսափայլին եւ Խրիմեան Հայրիկի Արծիւ վաւ - րարականին մէջ հրատարակելով Պարսկահա - յաստանի եւ Պարսկաստանի վրայ տեղադրական, բարեպարական յօդուածներ եւ Թրքահայաստա - նի մէջ իր պտոյտներու տպաւորութիւնները: Ա - ռաջին վէպը զոր արտադրեց, եղաւ Սալբին, ամ - րողջութեամբ պարսկահայկական կեանքէ քաղ - ուած. այդ մեծածաւալ վէպը, որ անտիպ մնաց իր կեանքի ընթացքին եւ որուն առաջին հատո - րը հեղինակին մահունէն յետոյ իր այրին հրա -

տարակեց, ըստ նոյն ինքն Բաֆֆի յառաջարկին՝ սկսած էր գրութիւն 1885ին, Թիֆլիս, հեղինակը դիմնադրոնի աշակերտ եղած միջոցին. «Մի վիպասանական գրութեմք, կ'ըսէ, որ պատկերացնում էր Պարսկահայոց կեանքը իւր բոլոր աւերուած եւ աշխանդակուած կերպարանքներով»: Ու կ'աւելցնէ՝ «Եւ այդ հեղինակութիւնը մի փոքր ակորթելի կացուցանելու համար ծոյլ եւ անգրասէր հասարակութեանը, յօրինեցիմք նրան ոսմանսի ձեւով...»: Նախ գրարար էր շարադրած այդ վէպը, բայց 1858ին, Հիւսիսափայլի երեւումէն յետոյ, սոյն թերթի ազդեցութեան տակ զայն աշխարհարարի կը վերածէ (հաւանութենէն նաեւ վերամշակելով եւ լրացնելով), ինչպէս կ'ըսէ յառաջարկին հետեւեալ շահեկան տողերուն մէջ՝ «Սալիին, մեր նոյն ժամանակի գրականութեան հոգւոյն համաձայն գրուած էր գրարար լեզուով, բայց երբ 1858 թուին երեւցաւ պատուական Հիւսիսափայլը՝ տալով մեր լիտերատուրային մի նոր հոգի, մի նոր կերպարանք, այն ժամանակ եւ մենք զգացիմք մեր սխալը, մեր վէպի հին լեզուն դէպի նորը փոխելով»: Այդ վէպը գրուած է, ինչպէս կը տեսնուի մէջբերուած այս հատուածէն, այդ շրջանի դեռ անկազմ, խտանակ աշխարհարարով, եւ հրատարակիչը լաւ ըրած է՝ միայն յառաջարկին լեզուական նախկին ձեւը պահպանելով եւ վէպին լեզուն արեւելեան կանոնաւոր աշխարհարարի վերածելով: Սալիին, Աբովեանի վէրքին ինչպէս եւ Հիւսիսափայլի երկու վարպետներուն, մասնաւորապէս Միքայէլ Նալբանդեանին, որուն եւ ձօնուած է այդ գործը, զաղափարներուն ազդեցութեան տակ գրուած, կը ներկայացնէ, ինչպէս վէրքը, պարսիկ խաներու մոլեռանդ ու գոհարի լուծին տակ՝ ինքզինքն իր ազգային ազատութենէն զրկուած եւ իր կրօնական եւ տոհմային սրբութիւններն արհամարհուած ու նախատուած եւ իր ընտանեկան յարկի պատիւը անարգուած տեսնելով տառապող ժողովուրդի ողորմելի կացութիւնը եւ կ'ուրուագծէ այդ կացութեան դէմ բնագլխովի շարժում մը փորձող զէմքեր: Վէպը, սկսնակի մը գործ, ունի թերութիւններ, բայց արդէն այնտեղ կը զգացուի, ինչ ինչ անձնաւորութեանց՝ որ կենդանի ու ինքնատիպ են՝ պատկերացման եւ ինչ ինչ յուզիչ տեսարաններու նկարագրու-

թեան մէջ, մեծ վիպասանին լիովին չկազմուած բայց արդէն իսկ անձնագրով տաղանդը:

Առաջին գործերը գոր Բաֆֆի հրատարակած է զրքի ձեւով, իր պատկերներն ու վիպականներն են Պարսից, Պարսկահայոց եւ Թիֆլիսի Հայոց բարքերէն քաղուած, եւ որոնք գրուած են մեծ մասամբ Թիֆլիսի ուսանողական շրջանի աւարտելով Փայաճուկ դասնալէն յետոյ՝ այնտեղ իր անցուցած տարիներու քնթացքին, ու մասամբ՝ Թիֆլիս վերադառնալէն ու հոն հաստատուելէն յետոյ: Այդ շարքերուն մէջ, որոնք հրատարակուեցան 1874ին Փուլք տիտղոսուած երկու հատորով, կը գտնուին այն գրական գոհարները որ են Բիբի Շարաբանի, ուր կը պարզուին մոլեռանդ մահմետական զարձած Պարսիկներէն արհամարհուած Փարսիներու կեանքէն տեսարաններ, Խազ-Փուշները, ուր կեղեքիչ անսիրտ մեծատունն ու իշխանաւորը ատող, ցաւատանջ ու ըմբոստ չքաւորներուն բարեկամ Հիւկոյի աշակերտ Բաֆֆին կ'երեւայ, եւ մանաւանդ այն զմայլելի վէպը, դժբախտաբար անաւարտ թողուած, որուն տիտղոսն է Հարէմ, եւ ուր պարսիկ բարքերու ցայտուն ու գունաւեղ պատկերացման մը հետ կը գտնենք եւ հայկական ողբերգութեան սրտայոյզ գրուածներու ճարտար բնութագրում մը: Բրտորէն առեւանդուած, զերի տարուած, պարսիկ բռնակալ խանի մը հարէմին մէջ փակուած հայ ազնկան մը պատմութիւնն է, որ հետզհետէ կեղբոնական նիւթը կը դառնայ վէպին եւ որ չորացած երկրորդ մասին մէջ՝ այդ Հայուհիին եւ անոր հայ սիրակաւին Թրքահայաստան փախչելէն յետոյ՝ յեղափոխաւունչ արկածներու վիպումի մը պիտի յանդէր եթէ Բաֆֆի աւարտած ըլլար Փայաճուկի մէջ զրել սկսած այ գործը: Բայց զարչելի Հայ մը, ծթուած գլխով ու սեւ սրտով կրօնական մը, Հարէմի առաջին մասին հրատարակումէն յետոյ, մատնած է Բաֆֆին պարսիկ կառավարութեան՝ իր պարսիկ ժողովուրդին ու կառավարութեան մասին չարախօսական եւ ապրտամբ բաներ գրող մարդ: անձնական հոգեւորականութիւնը սոսկալի փոթորիկներ յարուցած է Բաֆֆի կեանքին դէմ, ինչպէս կը գրէ Տիկին Բաֆֆի Սալիի հրատարակութեան իր նախաբանին մէջ, որով եւ հեղինակը ոչ

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

միայն զգուշացած է Սալբին ի լոյս բնծայելէ, այլ եւ չէ լրացուցած Հարէմը (թէ եւ անոր երկրորդ մասին մէջ ըսելիքը՝ ուրիշ եւ աւելի ընդարձակ ձեւով՝ արտայայտած է Ջալալէդդինին, Խենթին, Կայծերուն մէջ, հայ աղատագրական տոամբ պարսկահայ շրջանակէն փոխադրելով Թրքահայ շրջանակը)։ Հարէմին մէջ Րաֆֆիի ազատատենչ ու մարտասէր ոգին եւ

փիպտոսանի հմայիչ տաղանդը լիովին կ'երեւան արդէն, ու բոլորովին բնական կը գտնեմ որ Գամառ-Քաթիպայի պէս Րաֆֆիի հոգւոյն եղբայր հոգի մը, կարգալէ յետոյ Հարէմը, անոր ուղղած ըլլայ այն ազնիւ խանդավառութեամբ լի նամակը, ուր կ'ըսէ՝ «Ձեր արձակը իւր սեռումը՝ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին հիւսովն, թէ՛ ասացուածքի կերպով եւ թէ՛ առարկայի

ժամանակակցութեամբ, միով բանիւ ամէն կողմանէ նոր երեւոյթ է մեր նորածին զրակականութեան մէջ... Դուք այն բանաստեղծներէն էք, որոնց մէջ մշտապէս կայ չին Մարգարէների աստուածաշունչ ուղին, որ մինչեւ այնքան կը խլրտի ձեր մէջ մինչեւ ազդին ցոյց կը տայ իր դրօշը եւ երթալու ուղիդ ճանապարհը... :

Գրիգոր Արծրունիի պէս ազգասէր ու յառաջդիմասէր հրապարակագրի մը երեւումը, Մշակի հիմնարկութիւնը, Մշակի շուրջ հաւաքուած արժէքաւոր մտաւորականներու խումբի մը կազմութիւնը, խումբ որուն մէջ էր եւ նորափետուր վիպասան Բաֆֆին, ուսմանը ինչ նպատեցին անոր տաղանդին ու աշխարհահայեացքին զարգացման ու վերջնական կազմաւորման: 1877-78ի ուսուցմանը պատերազմը, այդ պատերազմին հետեւանքով՝ Պուլկարիոյ ազատագրումը (Յունաստանի, Սերպիոյ, եւ Թուրքիոյ հպատակ ու զերի այլ քրիստոնէայ ազգերու աւելի կանուխ իրականացած ազատագրումէն յետոյ), այդ պատերազմէն քիչ առաջ՝ Վանայ հայ թագերու հրկիղումը, պատերազմի ընթացքին՝ Թրքահայաստանի կարեւորագոյն շրջանին հայ զօրավարներով զեկաւարտուած զօրքի ձեռքով զբաւումը, Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ Սան Սթէֆանօ եւ յետոյ Պերլին դիմումը «Հայկական Հարց»ի մասին (այսինքն ինքնավար Թրքահայաստանի մը կազմութիւնը խնդրելու համար), Պերլինի վեհաժողովին ձախող արդիւնքէն յետոյ՝ ուսւ զօրքին Թրքահայաստանէն քաշուիլը, Կովկասի սահմանակից այդ շրջանի Հայոց ահաւոր աղէտներու ենթարկուիլը եւ անոնց մէկ բաւական բազմաթիւ հատուածին Կովկասեան Հայաստան ապաստանիլը, իջմիածնայ մէջ զիլուած՝ սովի ու զանազան հիւանդութեանց հարիւրաւոր զոհեր տալը, խորապէս յուզեցին Բաֆֆին, որ անձամբ իջմիածին ալ գնաց, այդ թշուառ փախստականները տեսաւ, անոնցմէ իմացաւ Թրքահայաստանի մէջ անցած դարձած գոթիային դէպքերը եւ ահա այդ տեսն է որ Բաֆֆի սկսաւ գրել իր այն քանի մը վէպերը որ իր դործին կեդրոնական, էական բաժինը պիտի կազմէին, Զալալէդդին վիպա-

կը, Խեմքը վէպը, եւ քանի մը տարի յետոյ՝ Կայծեր մեծ վէպի առաջին հատորը, եւ ալ աւելի ետքը՝ այդ վէպի երկրորդ հատորը:

Ատոնցմով Բաֆֆի ուղղակի կը շարունակէր, բայց մեծ ընդլայնումով մը եւ հոգեբանական կարեւոր փոփոխութիւններով, Խաչատուր Աբովեանի Վերք Հայաստանիով սկսուած գործը, այն է դարերէ ի վեր իր անկախութիւնը կորսնցուցած հայ ժողովուրդին այժմէական ամենէն կարեւոր հարցը, ազատագրութեան հարցը, վէպի նիւթ դարձնել:

Աբովեան Վերքին մէջ կը նկարագրէր պարսիկ լուծին տակ հայ ժողովուրդի քաշկրտած ստրկական ամօթալի ու տառապագին դոյութիւնը, կը տարփողէր այդ լուծին դէմ ընդդիմի առաջին ճիշդ մը ցցող Աղասին ու իր ընկերները եւ կ'օրհնարանէր ուս «Վերկիշ» զօրութիւնը որ եկաւ պարսիկ տիրապետութենէն ազատել Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մէկ կարեւոր մասը եւ զովել այն հայ ղեկավարները որ ուս զօրութեան Հայաստանի այդ շրջանին մէջ իր փրկարար դերը կատարելուն օգնած էին: Աբովեանի պատմածները իրօք տեղի ունեցած դէպքեր էին, Աղասին եւ իր ընկերները իսկապէս զոյութիւն ունեցած էին, Աբովեան զարգացուցած կամ մեկնաբանած, զիւցազներգած կամ պատկերազարդ էր դանոնք, բայց չէր հնարած: Ատկից զատ, Աբովեան ոչինչ ունէր հակակդերական. բնդհականաւ, ան խորապէս կը յարգէր քրիստոնէական կրօնքը, պաշտում ունէր հայ ազգային եկեղեցիին համար ու սէր անոր պաշտօնեաներուն հանդէպ, շատ լաւ կը զգար ու կ'արտայայտէր ինչ որ հայ ժողովուրդը իր ազգային զիտակցութիւնն ու մշակոյթը զարգացնելու եւ գերութեան դարերու ընթացքին զանոնք պահպանելու գործին մէջ՝ կը պարտի այդ ազգային եկեղեցիին: Վերջապէս՝ ան կը զգար որ երկու մոլեռանդ ու զօրեղ մահմետական ժողովուրդներու (Թուրքին ու Պարսիկին) լուծին տակ գտնուելով, եւ անկից զատ՝ զինուած, բռնակալ ու աւազակաբարոյ քիւրտ աշխրէթներու փորձանքն ալ ունենալով իր գըլ-

խուն վրայ, հայ ժողովուրդը չէր կրնար մի-
միայն իր ուժերովն ինքզինքը փրկել. ան կը
խորհէր թէ այդ ազատագրման համար, Հա-
յուն բարոյական ու Ֆիդիքական պայքարը ան-
հրաժեշտ էր, բայց եւրոպական քրիստոնեայ
մեծ տէրութեան մը (ըստ Արուսեանի՝ ուստ
տէրութեան ու միայն անոր) միջամտութիւնը
նոյնքան եւ աւելի անհրաժեշտ էր: Յայտնի են
Վերքին այն բոլոր հատուածները ուր Արուս-
եան իր երախտագիտութիւնը յայտնած է Ռու-
սին՝ իր հայրենիքի եւ ազգի մէկ մասը պարսիկ
լուծէն ազատած ըլլալուն համար, եւ ուր մերթ
իր այդ զգացման արտայայտութիւնը կը հաս-
նի նոյն իսկ անդիտակցօրէն ստրկամիտ ծայ-
րայեղութեանց:)

Ջալալէդդինն ու Խենքին մէջ, Բաֆֆի
կը մեկնի իրական ղէպքերէ ու ղէմքերէ, բայց
երկուքին մէջ ալ՝ ամենէն կարեւոր տեսարան-
ներն ու ամենէն էական դերակատարները հե-
ղինակէն երեւակայուած են: Իսկ Կայծերուն
մէջ, վէպին երեք քառորդը հեղինակին երե-
ւակայութեանը ծնունդ է: Ասոնց մէջ պատ-
մուած ղէպքերէն ոմանք, քիւրտ ցեղապետ
Շէյխ Ջալալէդդինի արչաւանքն ու Հայերու
կոտորածը 1878ին, որ եւ Խրիմեան Հայրիկին
թելադրած է Հայզուժ բողոքախառն եղերեր-
դութիւնը որ Բաֆֆիի վէպէն ալ առաջ լոյս
տեսած է (1), ուսմութեւ պատերազմի միջո-
ցին՝ Պայազիտի պաշարումը թուրք բանակէն
եւ Սամսուն - Վարդանի հերոսական ու փր-
կարար քայլը, Պերլինի զգուշի Վեհաժողովին
որոշմամբ ուսական բանակի թրքահայաս-
տանէն քաշուելէն յետոյ՝ Ալաշկերտի շրջանի
Հայերու կոտորածի ենթարկուիլը եւ ողջ մնա-
ցողներուն խուճապահար փախուստը ղէպ ի
Կովկաս եւ անոնց մէկ մասին սովի ու հիւան-
դութեանց զոհ երթալը իջմիածնի մէջ, ու ա-
սոնց նման դեռ քանի մը ղէպքեր, ժամանա-
կակից հայ պատմութեան էջեր են, զոր կեն-
դանի, տպաւորիչ, ուժեղ գոյներով ներկայա-
ցուցած է մեր բանաստեղծ վիպասանը իր ջերմ
ու հօր վրձինով: Կայծերուն ու Խենքին մէջ,
այդ օրերուն թրքահայաստանի մէջ տիրող

ընդհանուր կացութեան պատկերացումը, սո-
վորական ու միշտ կրկնուող ղէպքերու յիշա-
տակումը, հայ վանքերու, դպրոցներու այդ
ատենուան վիճակը, իրականէն առնուած են,
անոնց սեւն ու ճերմակը մերթ՝ հեղինակին
զաղափարներուն համեմատ՝ աւելի կամ նուազ
չեշտուած: Ներկայացուած տիպարներէն մէկ
քանին, Խենքին Թոմաս էֆէնտին, որ Զարդար-
եանի Սեւ հաւը կանչեցի մօռայլ խօճապաշին
մէկ քստմնելի նախատիպարն է, հօրապէս
պատկերացուած (բայց ի վերջին յանկարծական
զղջման ու ինքնապատժման փուլէն որ հարկ
եղած չափով չէ բացատրուած բնական երե-
ւալու համար), նոյն վէպի Խաչօ տանուտէրը,
ազնիւ պետ նահապետական բնուանիքի մը, իր
զորովալից ամուսինը Սառան, իր երկու որդի-
ները, Հայրապետ եւ Աբօ, եւ իր զմայլելի
դատրիկը շնորհազեղ Լալան, զոր Քիւրտ պէկե-
րէն առեւանդուելու վտանգէն զերծ պահելու
համար՝ Ստեփանիկ անուն պատանիի մը ծրպ-
տումը տուած են անոր, քիւրտ արինարբու
խորամանկ ցեղապետ Փաթթահ պէկը, անոր
ամուսին Խուրշիդ հանըմը եւ այս վերջնոյն
բարի քուրդ ազախին Ջաօն, ու Կայծերու համ-
բաւաւոր Տէր Թողիկը, հին զլխով, տգէտ,
բռնակալ, մոլեռանդ ու զձուձ վարժապետը,
եւ Վանայ թուրք կուսակալ փաշայի տիպը եւ
քիւրտ ցեղապետներուն մեղսակից, հայ ժողո-
վուրդը կեղեքող վաշխառու տղուկ «երեւելի»
հայ վաճառական Քեռի Պետրոսը, ու հայ գիւ-
ղացի աղջկան պաշտելի ղէմքերը, քնքուշ, բա-
րեսիրտ, անձնուէր Սօնան, բուռն, կուռասէր
ու ազնիւ Մարօն, ու դեռ ուրիշներ ալ,
նոյնպէս իրական կեանքէ առնուած են, թերեւս
ոչ նոյնութեամբ օրինակուած, այլ ուսմանթիկ
ձգտումով մը եւ ճաշակով մը քիչ մը
չափազանցուած, բայց միշտ հիմքին մէջ
կենդանի: Ասոնցմէ դուրս, սակայն, այդ վէ-
պերուն բոլոր ըմբոստ տիպարները, դաւադրա-
կան վիպաձեւ ու խիղախ միջոցներով բրո-
նութեան ղէմ կոռուող յեղափոխականի ղէմ-
քերը, Ջալալէդդինի Սարհատը, Դէլի Քէշիշը,
Քիթապ Դալիսին եւ քիւրտ ցեղապետ մօռայլ
ու զօրեղ Ջալալէդդինը, եւ բարի ու թոյլ Ե-
ղիազար վանահայրը, եւ ազնիւ Եղիտի Մըս-
տօն, Խենքին Վարդանը, իրական Սամսունով

1) Վանայ հրկիզման նուիրուած Խրիմեանի
Վանդուժը լոյս տեսած է Պոլիս 1877ին, Հայ-
զուժը լոյս տեսած է տարի մը յետոյ:

սկսած, բայց Բաֆֆիական ինքնաստեղծ հե-
րոսի մը յանդամ, ու փրոփականտիսթ Դու-
ղուկճեանը եւ վաճառականի ձեւ առած Մելիք-
Մանսուրը, Կայծերուն Կարօն, Ջալադը, Սա-
քօն, յեղափոխութեան ուսուցիչ եւ առաջնորդ
Աւօ որսորդը եւ իր հսկայ ամենի Մհէ ծառան,
եւ Համրը, Ասլանը, Կատաղի ու խորամանկ
յեղափոխականի փոխուած նախկին խաչագող
Մուրատը եւ Հիւրրին, յանդուգն ու խորհրդ-
ղաւոր հայ աղջիկը, եւ դեռ ուրիշներ, ու այդ
բոլորին կատարած գործերը, Բաֆֆիի հոգիին
եւ մտքին ծնունդն են: Աստուծոյ բաղձանքները,
տեսիլները, Էրազմէն են հայրենասէր եւ ա-
զատասէր մեծ գրագէտի մը: Բաֆֆի տառա-
պած է տեսնելով իր ցեղը՝ որ ատենով եղած
էր զինուորական քաջ եւ ուժեղ ժողովուրդ մը՝
մարդկային արժանապատուութիւնն անարգող
բռնակալութեանց տակ կքած, եւ՝ բաց ի Հա-
յաստանի ու Կիլիկիոյ քանի մը լեռնական մա-
սերէն (Ղարաբաղ, Սասուն, Զէյթուն, Եւն...) ուր
այդ ցեղն իր մարտական յատկութիւնները
պահած էր դեռ, գրեթէ ամէն տեղ համակեր-
պող, չհանդուրժուելիք բաներու հանդուրժող,
նոյն իսկ անհատապէս բողոքելու, հակադդե-
լու, ընդմիջելու ու եւ է փորձ չընող, կամ այդ
յանդգնութիւնը չափադանց քիչ ցոյց տուող:
Տեսած է նաեւ ինչ որ միմիայն Էւրոպական
տէրութեանց միջամտութեան վրայ զրուած
յոյսը կուտայ իրր արդիւնք. Պերլինի Վեհա-
ժողովը եւ անոր դաշնագրին մեղի տուած սնա-
մէջ ճկող յօդուածը, այդ ժխտական արդիւն-
քին որոշ ապացոյցը հայթայթած էին իրեն-
ուս բանակը քաշուած, Պերլինի դաշնագրով
խոստացուած բարենորոգումները չէին գոր-
ծադրուած, Թուրքը աւելի եւս մղած ու խրա-
խուսած էր Քիւրտերն ու իր պաշտօնատարները
որ Հայերը կեղեքեն, ուրեմն եւ Թրքահայոց
կացութիւնը՝ Բարձր Հայքի չըջանին մէջ մաս-
նաւորապէս՝ աւելի վատթար դարձած էր:
Բաֆֆի լսած ու խորապէս ըմբռնած էր Խրիմ-
եան Հայրիկի խորհրդաւոր խօսքը՝ Պերլինէն
դարձին արտասանուած՝ «Ուրիշները երկաթէ
շերտով եկան Պերլինի Վեհաժողովի որոշ-
մանդ կաթսային մօտ եւ յաջողեցան իրենց բա-
ժինն տանել, մենք մեր թղթէ շերտով ունի-
կըցանք ստանալ»: Բաֆֆի իրաւացի գտած է

այդ խօսքը, որ իր հիմքին մէջ ճիշդ է իրօք,
վասնզի բռնակալութեան մը գերի եղող ոչ մէկ
ժողովուրդ միմիայն օտար տէրութեանց մի-
ջամտութեան շնորհիւ չէ ազատած իր շղթա-
ներէն եւ իր լիակատար անկախութիւնը վերըս-
տացած: Բաֆֆի ոչ միայն ճիշդ գտած է Խրիմ-
եան Հայրիկի խօսքը, այլ եւ զգացած է որ այդ
խօսքը կը համապատասխանէր նաեւ «Բամ փո-
րոտան»ը Էրզող Ալիշանին, Զէյթունի
նի «Քաջորդին» Էրզող Պէշիկթաշեանին, Ազատն
Աստուած Էրզող եւ ազգասէր ու ազատապաշտ
յեղափոխականի ամբողջ գրականութիւն մը
հիմնող Նալբանդեանին, բռնութեան դէմ ա-
պստամբներու նախատիպար, «Ազատութեան
տիրապետը» եւ հայ հայրենիքի հիմնադիր
Հայկը զիւցաղներգող Բագրատունիին, Լեւոնի
որդի Թորոսին վրէժխնդիր ու ազատատենչ եւ
յաղթական պայքարը փառաբանող Մերենցին,
ինչպէս եւ ժողովրդական քաջարի հերոս Աղա-
սին Էրզող Աբովեանին եւ դեռ աստուծոյ պէս
քանի մը խրոխտ ու առնական սրտով հայրե-
նասէր գրողներու գործերուն ներքին տիրական
ոգիին: Եւ սակայն, իր բոլոր նախորդներէն
տարբեր, փոխանակ անցեալի դէպքեր պատմե-
լով կամ հին հայ հերոսներու դէմքեր տարփո-
ղելով ժողովուրդը ոգեւորելու եւ դէպի ազա-
տագրական պայքար մղելու, ան ինքն իսկ
ստեղծեց այն տիպարները զոր կ'ուզէր մարմ-
նաւորուած տեսնել եւ անոնց գործել տուաւ
արարքներ որոնց իրականացումը կ'երազէր:
Այդ նորանշան սխտեմը, զոր հայ գրականու-
թեան մէջ դեռ ոչ մէկը չէր կիրարկած, Էւ-
րոպական գրականութեան մէջ ալ տակաւին
հազուադէպ էր այն ատեն: Հիւկոյի Թշուառ-
ններուն ու ոռուս մեծ վիպասաններու գործերէն
ամանց մէջ աստիկա կը տեսնուէր, բայց տար-
բեր ձեւով ու ոգիով, — համամարդկային ու
ընկերական եւ ոչ զուտ ազգային խռէալի մը
ձգտող ոգիով տողորուած. աւելի ետքը Ժիւլ
Վերն, Ռոնի, Ուէլս, Անաթոլ Ֆրանս (ձերմակ
Բարին վրայ տիտղոսով իր վէպին մէջ), դի-
տական, ընկերական, հոգեբանական տեսա-
կէտով մարդկային ապագայ կեանքի տեսիլ-
ներ եւ այդ ապագայ կեանքին համապատասխա-
նող տիպարներ յղացան ու գծեցին: Իսկ ասու
վիպասանները աւելի շեշտուած ձեւով շարու-

նակեցին ինչ որ իրենց մեծ նախորդներն սկսած էին արդէն: Չերնիշևսքի ուսւ փխպասանին գործերէն մէկուն մէջ, կ'ըսէր ինծի ուսասնայ բարեկամ մը, կայ ընկերական ապագայ կեանքի տեսիլ մը պատկերացնող գլուխ մը, որմէ Րաֆֆի կը թուի ուղղակի ներշնչուած ըլլալ զրելու համար Խենթի վերջին գլուխը, — Վարդանի երազը, ընկերվարական խոչալն իրագործած ապագայ Ռուսաստանի մը երազանկարին տեղ օտար լուծերէն ազատած ու ընկերական անհաւասարութիւններէն ու կրօնական մոլեռանդութեան նախապաշարումներէն ալ զերծ ապագայ Հայաստանի մը տեսիլը ներկայացնելով:

Երազի զազափարը հին քերթողներու մէջ ալ կը գտնենք. Միլտոնի Դրախտ կորուսեալին մէջ կայ Ադամի երազը, ուր մեր նախահայրը իրմէ սերելիք մարդկութեան զարաւոր կեանքին էական դէպքերուն ուրուագիծը կ'ընդնշմարէ, եւ ատոր հետեւողութեամբ Հ. Արսէն Բագրատունի շարադրած է իր Հայկին զեղեցկազոյն հատուածներէն մին, ուր կը պարզէ հայ ցեղին պատմական ճակատագիրը՝ որ երազի մը մէջ մեր նախահօր կ'երեւնայ: Տարբերութիւնը այն է, անշուշտ, որ Միլտոնի եւ Բագրատունիի նկարագրած երազին տարբերը արդէն գոյութիւն ունեցած դէպքեր էին, մինչ Րաֆֆի, ինչպէս Չերնիշևսքի կամ այն միւս եւրոպացի քանի մը փխպասանները զոր յիշեցի վերեւ, կը նկարագրեն տեսիլներ ապագայ կեանքի մը որ իրենց ձգտումներուն եւ իղձերուն մէջ միայն գոյութիւն ունի դեռ: Րաֆֆիի նախատեսական պատկերները, Վարդանի երազը, Այլծերու մերջին գլուխներու կանխադուշակ տեսիլները, համամարդկային ընկերական, բարոյական բռնոյթ ունին մասամբ, բայց գլխաւորապէս հայ ցեղի ապագային մտահոգութեամբը տողորուած են, հայ ժողովուրդի եւ հայ հայրենիքի այդ լաւագոյն ապագան է որ հեղինակին բաղձանքներուն ու մտածումներուն համեմատ՝ որպէս թէ արդէն իսկ իրականացած՝ ցոյց կուտան:

Րաֆֆի կը ցանկար որ այն մարտական արի ոգին զոր պահած էին Սասունի, Չէթու-

նի, Ղարաբաղի բարձունքներու Հայերը, Թրքահայաստանի, Ռուսահայաստանի, Պարսկահայաստանի բոլոր Հայերուն փոխանցուէր, Հայը այլ եւս փրկուելու համար յոյսը Եւրոպայի վրայ չդնէր, այլ ի'ր վրայ, չհանդուրժէր անհանդուրժելի անարդանքներու, իր ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպէր, հարուածին հարուածով պատասխանէր, Քիւրտին դէմ Քիւրտ ու Թուրքին դէմ Թուրք ըլլար: Տիպարները զոր Րաֆֆի ստեղծեց, ա'տ է որ կը քարոզեն, ա'տ է որ կ'իրադրեն: Եւ այդ տիպարները իրօք երեւան եկան Րաֆֆիի մահէն քիչ յետոյ. հայ ժողովուրդը ամբողջութեամբ չհետեւեցաւ Րաֆֆիի ցոյց տուած ճամբուն, փոքրաթիւ երիտասարդութիւն մը միայն խանդավառուեցաւ այդ խոչալով ու ջանաց կէտ առ կէտ գործադրել ինչ որ Րաֆֆիի հերոսները կ'ըսէին ու կ'ընէին: Հնչակեան, արմենական, զաշնակցական, վերակազմեալ, զրեթէ բոլոր խիզախ ու հերոսական խառնուածքով երիտասարդները որ հայ ազատագրական հինաւորաց պայքարին այդ նոր փուլը ապրեցան 1890էն սկսեալ, միմիայն Րաֆֆիի գործերով չէ որ ոգեւորուած ու պայքարի մղուած էին, բայց անոնցմէ շատերը գլխաւորապէս Րաֆֆիի հերոսներու հետեւողներ եղան, ոմանք նոյն իսկ այդ հերոսներու անունն առին իրր իրենց ստանուն կամ մարտանուն: Սասունի առաջին ընդմիջման շարժումը (1894ին) սարքող երկու Հնչակեան յեղափոխական գործիչները, Համբարձում Պոյաճեան եւ Միհրան Տամատեան, Մուրատ եւ Ֆարհատ կեղծանուններն առած էին եւ անոնցմէ յետոյ հնչակեան, արմենական, զաշնակցական, վերակազմեալ՝ ի՞նչքան գործիչներ Սաքո, Կարօ, Ասլան, Համբ, Որսորդ կոչուեցան:

Գրականութեանց պատմութեան մէջ քիչ անգամ տեսնուած է որ զրազէտ մը այդպիսի արագ եւ ուժեղ ազդեցութիւն ունեցած ըլլայ իր ժողովուրդին մէկ կարեւոր մասին նկարագրին եւ ամբողջութեան ճակատագրին վրայ: Մեր ժամանակներու ազատագրական շարժումը իրր ներշնչող ու պատրաստող ունեցած է խումբ մը հայ մեծ մտքեր, զոր արդէն յիշատակեցի, — Մխիթար, Աբովեան, Նալբանդեան,

Բաղրատունի, Ալիշան, Խրիմեան Հայրիկ, Պէ-
շիկթաշկեան, Գամառ-Քաթիպա, Ծերենց եւն.,
— բայց այն դրագէտը որ այդ նախապատրաս-
տուած ելեքտրականութիւնը պայթեցնել տը-
ւաւ, կուտակուած ու բորբոքած ուժերը գործի
մղեց, Բաֆֆի վիպասանը եղաւ: Բաֆֆին՝ ա-
տով՝ մեծագոյն ապացոյցներէն մին հանդիսա-
ցած է գրականութեան բարոյական ու քաղաքա-
կան խորունկ ու թանկազին զօրութիւն մ'ըլլա-
լուն: Իր ժողովուրդի թշուառ կացութեան պատ-
ճառներէն մէկը անոր բարոյական թուլացման
մէջ տեսնելը եւ այդ ժողովուրդի թերութիւննե-
րը օտար թշնամի կամ բռնակալ տարրերուն չա-
րագործութեանց չափ խտտութեամբ դատեն ու
դատապարտելը՝ անկեղծ, անողոք հայրենասէ-
րի մը, արմատական լուծման հասնիլ ուզող,
ներքին եւ արտաքին ազատագրման յանդիմ ցան-
կապէս մտաւոր գործիչի մը արդար ու առողջ
ջանքն են:

Այդ ջանքը մերթ չափազանցութեանց եւ ա-
նարգաքութեանց մէջ կը մտնորի, ինչպէս՝ օրի-
նակ՝ Զալալէղդիմին մէջ, ուր իր ստեղծած յե-
ղափոխական տիպարները — որոնց մէկն այ
Դէլի-Քէշիշ (Խենթ-քահանայ) անունն առած
սքեմաթոզ կրօնական մըն է, — հայհոյանքներ
կ'ուղղեն մեր նախնեաց, մասնաւորապէս մեր
հին կրօնական պետերուն, եկեղեցական գրող-
ներուն, որոնք իբր թէ եղած են հայ ժողովուր-
դին մէջ ստրկամտութիւնը, համակերպող ոգին
արմատացնողները: Ծիւղ-չէ ատիկա, որովհե-
տեւ եթէ ունեցեր ենք ստրկամիտ առաջնորդ-
ներ՝ եկեղեցական թէ աշխարհական դասէն,
հայ ազգային եկեղեցին՝ մեր քաղաքական ան-
կախութեան կորուստէն յետոյ՝ եղեր է դարերով
ազգապահպան մեծ ուժ մը, եւ ստրկամիտ եկե-
ղեցականներուն քով մենք ունեցեր ենք հերոսա-
կան ոգիով ազգանուէր եկեղեցականներ, որոնք
մեր ժողովուրդի ազգային գոյութեան պահ-
պանման, ինքնուրոյն մշակոյթին զարգացման,
քաղաքական ազատութեան վերականգնման ճի-
ղերուն մէջ մեծ դեր, — մերթ մեծագոյնը —
կատարած են անցեալ դարերուն ու վերջին կէս
դարուն ալ: Բայց այդտեղ Բաֆֆի կը թուի իր
լծակիր ժողովուրդին ստուար մեծամասնու-
թեան կրաւորական համակերպման չափազան-

ցութիւնը կծու խարանուծի չափազանցութեամբ
մը բուժել ցանկացած ըլլալ, կամ հայ կրօնական
դասուն յոռի տիպերուն թերութիւնները (որ ի-
րական են) մատնանիշ ընելով, շեշտելով, նոյն
խակ մերթ ընդհանրացնելով՝ այդ կարեւոր դա-
սը այդպիսի ծանր ու ազիտարեր թերութիւննե-
րէ ազատելու ձգտած ըլլալ: Խեմքին մէջ, որ
զմայլելի գործ մըն է, գրեթէ ամէն ինչ իր ճիշդ
չափը պահած կը ներկայացուի. հոն՝ գրեթէ
խրաքանչիւր էջին՝ այսօր իսկ՝ քեզ համադրաց
կը գտնես հեղինակին: Վայժերուն մէջ ամէն բան
կայ. կարելի է ըսել թէ ան հայ ազատագրական
պայքարի, նոյն իսկ հայ հայրենասիրութեան
բոլոր հարցերուն վրայ իր խօսքն ըսող տեսակ
մը Աւետարան է: Տարօրինակ գործ, որ վէպ է
եւ չէ, որ՝ որոշ տեսակէտով մը՝ վէպէ աւելի
բարձր երկ մըն է, եւ որ թէեւ ունի ինչ ինչ մա-
սեր որ քիչ մը չափազանց հրապարակագրական
ու ընթացիկ են, կամ որ կրկնութիւն կը կաղ-
մեն, երկար եւ աւելորդ հատուածներ կը պա-
րունակեն, մինչեւ այսօր կը կարգացուի՝ իր
մեծ մասին մէջ՝ հետաքրքրութեամբ, հաճոյքով
եւ յաճախ յուզումով: Ինչե՛ր, ինչե՛ր կան հոն,
— ԺԹ. դարու կէսին եւ անկից քիչ յետոյ՝
Պարսկահայաստանի դիւղի մը մէջ մանրամասն
պատկերը հայ դպրոցի մը եւ ընդհանրապէս
հայ տիպարներու եւ բարքերու, Թրքահայաս-
տանի գլխ. շրջաններուն մէջ (Վան, Մուշ, Բաղէշ
եւն.), բնութեան տեսարաններու գեղեցիկ նը-
կարագրութիւններ, դանազան ցեղային տարրե-
րու փոխյարաբերութեանցմասին տեղեկութիւն-
ներ, թուրք եւ քուրդ կրկնակ լուծին տակ հայ
ազգաբնակչութեան ստրկական կացութեան
պատկերացում, Վասպուրականի ու Տարօնի
գլխաւոր վանքերու եւ «անապատ»ներու ներքին
կեանքին մանրամասն ներկայացում (իրենց յո-
ռի եւ լաւ կողմերով), ակնարկներ Հայոց հին
պատմութեան զանազան շրջաններուն եւ դէմ-
քերուն վրայ եւ անոնցմէ ներկայ Հայութեան
դասեր հանելու ջանքեր, ու դեռ ասոնց պէս
չատ բաներ: Եւ այդ բոլորին քով, Վայժերուն
մէջ աւելի լայն չափով ու աւելի շեշտուած ձե-
ւով, կը գտնենք Բաֆֆիէն երազուած, յղաց-
ուած, ստեղծուած տիպերը, տեսարանները,
դէպքերը, հայ ժողովուրդի ազատագրութեան

համար նոր ու յանդուգն միջոցներով մաքառող գործիչները, անոնց այլապես ձևերով մղած պայքարը, եւ՝ վէպին վերջին մասին մէջ՝ անոնց ճիգերուն իբր յանդուժը երեւակայութեամբ ապագայ լաւագոյն կեանքի տեսլապատկերն երբ:

*

Հայ ազատագրական պայքարի մասին Բաֆֆիի դադափարարանութիւնը, որ Ջալալէդդինին, Խեմիշին եւ Կայծերուն մէջ գլխաւորապէս եւ ամենացուն կերպով կ'արտայայտուի, ուժեղ է, ազնիւ, խրոխտ, իր հիմքին մէջ ճիշդ, բայց իր ամբողջական արտայայտմանը մէջ՝ պարզ, չափազանց պարզ: Ան կը կայանայ, ինչպէս ըսի արդէն, քարոզելու մէջ՝ ստրկական ամօթալի կացութեան մը անհանդուրժելի անարդանքին այլեւս չհանդուրժելու պարտականութիւնը, բռնակալ ուժին դէմ ընդվզման ուժ մը ցցելու եւ փրկութիւնը օտարին միջամտութենէն սպասելու տեղ միմիայն կեղեքեալ ժողովուրդին իր իսկ զոյացուցած ուժէն, ճիշդէն, զոհարերութենէն, յանդուգնութենէն յուսալու անհրաժեշտութիւնը: Ատիկա, որ «գուն քեզի օգնէ որ Աստուած ալ քեզի օգնէ» ֆրանսական ծանօթ առածին տեսաւ մը ընդլայնումն է, կեանքի առողջ իմաստասիրութիւն մը, պայքարի բեղմնաւոր ուղեգիծ մըն է, բայց իր գործադրման մանրամասնութեանց մէջ, — ինչպէս Բաֆֆի իր այդ վէպերով ատենք ցոյց է տուած, — կը ներկայանայ անկատար, անորոշ, միամիտ ու «զրքաւան» ձեւով մը պատկերացուած: Հայ ժողովուրդը եւ իր հայրենիքը երեք բռնակալ պետութեանց լուծին տակ գտնուելով, ընդարձակ հոգամասի մը վրայ տարածուած, ցրուած, բաւական ստուար մաս մըն ալ՝ Կովկասի եւ Փոքր Ասիոյ մէջ՝ բուն Հայաստանէն դուրս եղող շրջաններու մէջ հաստատուած, ու գրեթէ ամէն տեղ փոքրամասնութիւն կաղմելով՝ դանազան ցեղէ մահմետական տարրերու հոծ, մոլեռանդ, յետամնաց ու յաճախ վայրագ դանդուածներու մէջ, իր ազատագրման գործը շատ կնճռոտ, շատ դժուար, կոտուղ ուժի հետ հաշուող խելք պահանջող գործ մըն էր: Բաֆֆի Հայաստանն ու Հայութիւնն իրենց մէջ բաժնող բռնակալ տէրութիւններուն երեքին ալ հանդէպ ունի ա-

տելութիւն — գրեթէ հաւասար չափով — եւ երկուքին դէմ այդ ատելութիւնը որոշապէս կը պոռայ, երրորդին (Ռուսիոյ)՝ հանդէպ իր ըզզացումները կ'արտայայտէ՝ դաքննական պատճառներով ստիպուած՝ քողաւոր բայց նորէն յստակօրէն զգալի ձեւով մը: Փափաքելով հանդերձ որ բոլոր Հայաստանները ազատագրուին օտար լուծերէն, ան համոզուած է — ինչպէս իր ժամանակի բոլոր Հայ ղեկավար մտքերը կը մտածէին եւ ինչպէս բնականօրէն կը թելադրէր օսմանեան պետութեան այլ քրիստոնեայ հպատակ ազգերու արդէն իսկ ազատագրուած ըլլալու իրողութիւնը, — թէ թրքական Հայաստանին մէջ էր որ Հայ ազատագրական պայքարը պէտք էր կազմակերպուէր, հոն էր որ այդ պայքարը յաջող ելքի մը յանդիպու հաւանականութիւն կը ներկայացնէր, որովհետեւ Հայ տարրը յարաբերաբար աւելի բազմաթիւ էր հոն (մասնաւորապէս Վան, Մուշ, Բաղէշ եւն. շրջանին մէջ), եւ որովհետեւ թուրք տէրութիւնը տկարացած էր, ու եւրոպական տէրութիւնները՝ երբ թուրքի հպատակ ժողովուրդ մը ապստամբած եւ ուժի յայտ բերած էր, միշտ այդ ժողովուրդին ազատագրմանը եւ օսմանեան մեծատարած պետութեան այս կամ այն այլացեղ մասին հաստատմանը նպաստած էին: Ասոնք կը զգացունէին Բաֆֆիի այդ վէպերուն մէջ, բայց տարտամ կերպով ներկայացուած: Յայտնի է որ Վարդանը, Դուրուհիեանը, Աւան, Կարօն եւ այլ մտացածին հերոսները կը քարոզեն՝ խօսքով, գրչով, գործով՝ ընդվզում, գիմադրութիւն, ապստամբութիւն, կ'ունենան բաղխումներ քուրդ բռնակալ ու կեղեքիչ ցեղապետներու եւ անոնց զինուած դուռներուն հետ բայց ի՞նչ է այդ ապստամբութիւններուն պայքարի ընդհանուր ծրագիրը, ի՞նչ թաքթիք է որ պծած են՝ իրենց ճիշդ դրական արդիւնքի յանգեցնելու համար, յայտնի չէ: Հայր՝ կոտուելով միւսնոյն ատեն թէ՛ Բուրդին, թէ՛ Թուրքին եւ թէ՛ Ռուս տէրութեան դէմ, — ինչպէս եւ բրաւ յետոյ՝ «զրքական» ղեկավարներու մղումով տարուած իր յեղափոխութեան ընթացքին — դատապարտուած էր անխուսափելի ջախջախումի յանդիպ, ինչպէս եւ եղաւ: Բաֆֆիի այդ վէպերուն մէջ ամէն ինչ այնպէս կ'անցնի որպէս

թէ Հայն ու Քուրդը ըլլային միայն պայքարի մէջ, Թուրքը՝ խորամանկ, կաշառակեր ու թուլամորթ կուսովներով միայն ներկայացուած, երկրորդական, գրեթէ անկարելորդ տարր մը դարձած է հոն։ Թուրք բանակի, Թուրք ոստիկանութեան դոյութիւնը հազիւ թէ զգալի կ'ըլլայ այնտեղ, մինչ չղթայակապ Հայուն վրայ ճըն - չող բուն բռնակալ ուժը՝ Քուրդին աւաղակային լուծէն աւելի ծանր, աւելի ուժեղ, աւելի լըջօ - րէն կազմակերպուած, Թուրք կառավարութեան ուժն էր։ Քուրդ զանդուածն ալ արդէն միադոյն չէր, կը բաժնուէր զանազան հատուածներու, որոնց շատերը բարեկամ էին Հայոց, որոնց ամենքն ալ աւելի կ'ատէին Թուրքը քան Հայը։ Ուրեմն եւ Թրքահայաստանի մէջ հայ ապստամբական շարժում մը աւելի հաւանականութիւն կ'ունենար յաջողելու եթէ Հայը փնար Քուրդերը, — էթ անոնց մէկ կարելորդ մասը իրեն հետ ունենալ եւ իր ընդզման ճիղը Թուրք բռնակալ կառավարութեան դէմ միայն ուղղել։ Միւս կողմէ, եթէ ուսն ձարական կառավարութիւնը բռնակալ իշխանութիւն մըն էր անշուշտ եւ Հայաստանի մէկ մասը իր լուծին տակ կաշկանդած կը պահէր (թէ եւ Թուրք ու պարսիկ լուծերուն տակ գտնուող Հայութեան հատուածներուն վիճակուած կացութենէն լաւագոյն կացութիւն մը տալով իր ձեռքին տակ եղած Հայութեան), աւելի սահմանակից — ու Հայաստանի մէկ մասին տիրացած — հզօր պետութեան մը կառավարութիւնն էր, առանց որուն հաւանութեան ու այս կամ այն ձեւով աջակցութեան Թրքահայաստանի ազատագրումը չէր կրնար իրականանալ։ Ի՞նչ որ անոր կատարած դերը — իր հաճերուն համար անշուշտ — ընդդէմ օսմանեան պետութեան եւ ի նպաստ յոյն, սերպ, պուլկար Թրքահայատակ ազգերուն՝ ատոնց ազատագրման նպատակով էր կարելորդ չափով։ Թէ գերի ազգ մը իր ազատագրման համար է՛ն առաջ իր յոյսը իր ընդզման ու զիմադրութեան ուժին վրայ պէտք է դնէ, ճիշդ է ազգ, բայց ճիշդ է նաեւ թէ միմիայն այդ ուժը չի բաւեր, — մանաւանդ երբ այդ գերի ժողովուրդը կը գտնուի իր ազատագրական ճիղերը մասնաւորապէս զժուարացնող այն կացութեան մէջ ուր կը գտնուէր հայ

ժողովուրդը, — պէտք է նաեւ արտաքին միջամտութեան տարրը, շահադրժուող եւրոպական այս կամ այն տէրութեան՝ եւ կամ տէրութիւններու խումբի՝ կատարելիք դերը հաշուի դնել զիտցող, այդպիսի միջամտութիւններ զիւրացնող, հրաւիրող, զանոնք իր բուն նպատակին համար օգտադորձել կրցող քաղաքադիտական տաղանդ մը միացնել ապստամբութեան քաջարի եւ զոհարերող ոգիին։ Աստուածաշունչի Դաւիթ ու Գողթաթի մենամարտին պատմութիւնը խորիմաստ է եւ կը հաստատէ ինչ որ կ'ըսեմ վերեւ։ Իր ազնիւ բայց քաղաքականապէս ու զինուորականապէս յարաբերաբար տկար ցեղին պաշտպան երկտասարդ ու արխասիրտ Դաւիթը եթէ բարբարոս ու վայրազ զօրութիւն մը ներկայացնող վիթխարի Գողթաթին վրան նետուէր ու անոր հետ գիրկընդգրկել կուտէր մը յանդընէր, հսկան զայն մէկ թաթի հարուածով կտոր կտոր կ'ընէր. ան պարսատիկ մը առաւ ու հետուէն քարը ճիշդ անոր ճակտին հասցուց, եւ այդպէսով իր հաջրենիքին թշնամին գետին փռուեց։ Եթէ Հունգարը, Ռումէնը, Յոյնը, Սերպը, Պուլկարն ու Ալպանացին ազատագրուած են ժԹ. դարու ընթացքին, եթէ մեծ պատերազմի աւարտին՝ զաշնակիցներու յաղթանակով՝ Լեհն ու Չեխը, Սլովակացին, Լիթանացին, Արաբը ազատագրուեցան, եթէ Սերպն ու Յոյնը եւ Ռումանացին իրենց դեռ շաղատագրուած հողերուն ալ ամբողջապէս կամ մասամբ տիրացան, այդ երկու ուժերուն — մարտական ճիղին եւ քաղաքադիտական տաղանդին — միացման շնորհիւն է որ հասան այդ արդիւնքին։ Բաֆֆիի վէպերուն մէջ քաղաքադիտական այդ թանկագին ուժին ակնարկութիւն մ'իսկ չենք գտներ։ Նկատելու է որ եթէ Բաֆֆի միմիայն քարոզած ըլլար անհատական զիմադրութիւն մարդկային կեանքի գերազոյն սրբութիւններն անարդող բռնակալ արարքներու դէմ, անառարկելիօրէն ուղիղ ու բարեբար քարոզ մըն է որ կատարած պիտի ըլլար։ Եթէ իւրաքանչիւր Հայ՝ Բաֆֆիական այդպիսի ոգիով մը տողորուելով՝ իր անձին ու ընտանեկան յարկին պատիւն ու ապահովութիւնը պաշտպանելու համար՝ անվախ, յանդուգն ու զիմադրող ըլլալու վարժեցուցած ըլլար ինքզինքը, ատիկա հայ տարրը դիւրաւ կե-

զեքելի եւ մանաւանդ զիւրաւ կոտորելի զան -
դուամ մը հանդիսանալէ կը զաղբեցնէր եւ իւ-
րաքանչիւր անհատի անձնական ինքնապաշտ -
պանութեան ատակ ըլլալը զանդուածային կո -
տորածները կը զփուարացնէր, թերեւս իսկ կ'ար-
դիւնէր կամ շատ սակաւադէպ կը զարձնէր: Բայց
խմբական ապստամբութեան փորձերը, որ ըստ
թուրք կառավարութեան հինաւուրց սիստեմին՝
զսպումի արիւնտուշտ ու վայրագ միջոցներու
պիտի յանդէին եւ հաղարաւոր անդէն մարդոց
փնայումը պիտի յառաջ բերէին, պէտք էր ան-
շուշտ որ կատարուէին՝ երկար ու յուրջ նախա-
պատրաստութենէ յետոյ, արտաքին ու ներքին
բոլոր հանգամանքները հաշուի դնելով, հայկա-
կան հողամասերէն ընտրելով ազատագրական
պայքարին յաջող ելք ունենալուն համար ամե-
նէն աւելի նպաստաւոր պայմաններ ներկայացը-
նող շրջանը, ընտրելով նաեւ հաւաքական ապրս-
տամբութեան մը համար յարմարագոյն վայր -
կեանք: Բաֆֆի այդ վէպերու հերոսները այդ-
պիսի մտահոգութիւններ չունին, անոնց սեւեւ-
եալ մտածումը՝ կռիւն է, զէնքին զէմ զէնք, բը-
ռունցքին զէմ բռունցք: Քաղաքագէտ միտք մը
չէ Բաֆֆի, այլ ոռմանթիկ բանաստեղծ մը, վի-
պական միտք մը, թերագրող մը, ողբերգող մը,
ցնցող մը, կոուի մզող մը (1): Ան փառաբանեց
մեր հին ու նոր պատմութեան զիւցազնական
զէմքերը, ու յարոյց հերոսներու շարք մը ամ-
բողջ, իր ոգիովը վառուած յանդուգն, անձնա-
զոհ, կարիճ կոռուողներու հոյլ մը: Իրը չէ մեղ-
քը, եթէ վեհ ու արի զգացումով մը միայն ա-

ռաջնորդուած այդ բանաստեղծ վիպասանին յա-
ջորդող հայ ազատագր. պայքարի քաղաքագէտ
զեկավարները չունեցանք, այլ ունեցանք բարե-
միտ ու միամիտ վարիչներ որ՝ մեծ մասամբ՝
Բաֆֆի վիպասանին մտացածին հերոսներուն
խիղախ ու քաջ, բայց տարտամ ու անհաշիւ ա-
րարքները նոյնութեամբ օրինակելով կարծեցին
հայ ժողովուրդին ազատագրումը ձեռք ձգել:
Ժողովուրդ մը իր մէկ վիպասանին, նոյն իսկ
մեծագոյն վիպասանին, երեւակայած հերոսնե-
րուն ըսածն ու ըրածը կէտ առ կէտ օրինակելով
չէ որ իր կորած ազատութիւնը կը վերստանայ:
Գրական դորձերը ներշնչարաններ, ողբերու-
թեան աղբիւրներ, ընդհանուր ուղղութիւն մը
քարոզող մեծ ձայներ են, դորձունէութեան ո-
րոշ ուղեգիծ, պայքարի թաքթիք դժող առաջ-
նորդ չեն: Բաֆֆի եւ իրմէ առաջ ու իր օրով ե-
րեւցած ուրիշ հայ հայրենասէր գրողները ու
բանաստեղծներ իրենց զերը՝ իւրաքանչիւրը իր
խառնուածքին ու երթուքեան համեմատ՝ յաւ-
կատարեցին: Ու եթէ 1894էն մինչեւ մեծ պատե-
րագմը ու մինչեւ ներկայ րոպէն, երեւան եկան՝
առանց ու եւ է գիմադրութեան ճիգի զանդուա-
ծային կոտորման կսկծալի ու բազմաթիւ հա-
մապատկերներու հետ՝ քանի մը հայ յուսա-
հատ, կատաղի եւ հոյակապ գիմադրութեան
պայթումներ, ապարդիւն բայց վսեմ, ինչպէս
Սասունի եւ Մուշի, Շապին-Քարահիսարի եւ
Ուրֆայի մէջ, փրկարար ու յաղթական՝ շնոր-
հիւ ուս կամ Քրանսական ուժերու օգնութեան՝
ինչպէս Վանի կամ Ճէպէլ-Մուսայի մէջ, եթէ ա-

(1) Եթէ Մերենցի եւ Բաֆֆի, որ տարի -
ներով նոյն քաղաքին — Թիֆլիսի — մէջ ապ-
րած են, յարաբերութիւնները բարեկամական
չեն եղած, պատճառը չեմ կարծեր որ գրական
նախանձը կամ ուրիշ անձնական բշխամութիւն
եղած ըլլայ, որովհետեւ երկուքն ալ ազնիւ
մարդ, անշահախնդիր նուիրուած հայրենասէր
եւ հոգեկից ներշնչեալ գրագէտ էին, այլ խառ-
նուածքի ու մտայնութեան տարբերութիւնը:
Մերենց, իտալական ազդեցութեամբ տոգոր-
ուած, դիւանագիտական հեռատեսութիւնն ու
շրջահայեցութիւնը մարտական խիզախութեան
և կորովին միացնելու անհրաժեշտութիւնն զգա-
ցող մարդ էր, մինչ Բաֆֆի ուս մոլեռանդ ու

երազատես յեղափոխամիտ գրողներու եւ գոր-
ծիչներու ազդեցութենէն շատ բան ունէր իր
մէջ, հաշիւը կ'արհամարհէր, յանդգնութիւնն
ու կռուասիրութիւնը ամէն բանէ վեր կը դնէր:
Մերենց շատ աւելի մօտէն զիտէր քուրք բռնա-
կալ տէրութեան ուժին եւ լծակիր ու ցրուած,
դարբէր է վեր մեծ մասամբ գեղեցիկ վարժութիւ-
նը կորսնցուցած Հայուն ուժին միջեւ
գտնուած անջրպետը, եւ եթէ օր մը Բաֆ-
ֆիին պատահելով «խենքը դուն ես» ըսեր է ա-
նոր, կոպիտ նախատիմք մը չէ որ ուզած է նե-
տել անոր երեսին, այլ ըսել թէ անոր ցոյց տը-
ւած ձեւով անհաշիւ ու յախուռն պայքար մը
կրնայ ազէտի միայն առաջնորդել:

ւելի ետքը Ղարաքիլիսայի ու Սարդարապատի բաղդորոշ կռիւներուն մէջ՝ արեւելեան Հայաստանի ծոցն համախմբուած Հայութիւնն ամբողջութեամբ ոտքի կանգնեցաւ զիմադրելութեամբ բանակին որ կուգար կոմկասահայութիւնն ալ բնաջինջ ընելու եւ այդ զիմադրութեամբ մեր ազգին Ֆիզիքական գոյութիւնն ազատեց մահուան վտանգէն եւ անոր կարելիութիւն տուաւ ուս յեղափոխութեան հետեւանքով նոր վերահաստատուած վրացական ու ատրպէճանեան պետութեանց կողքին հայ ինքնավար պետութիւն մը վերահաստատուելու, եթէ հայ ազատագրական պայքարներու ընթացքին՝ յայտնուեցան երիտասարդ յեղափոխական մարտիկներ որ կատարեցին արտակարգ յանդգնութեամբ զորքեր, ցոյց տուին զազափարապաշտ զերազնիւ անձնագոհութեան ամենագեղեցի՝ առաքինութիւններ, այդ բոլորին մէջ, մեր հին պատմութեան զիւցազնական էջերուն ազդեցութեան հետ (որ արդէն միշտ աւանդաբար կենդանի մնացած էր Սասունի, Զէյթունի, Ղարաբաղի բարձունքներուն վրայ), նոր ժամանակներու մեր խումբ մը հայրենասէր եւ ազատաշունչ քերթողներու եւ զրազէտներու կարգին՝ Բաֆֆիի վէպերուն զործած խոր ազդեցութիւնը պարտաւոր ենք մատնանիշ ընել ու փառաբանել:

**

Այս երեք վէպերը, որոնց ազդեցութիւնը ա՛յնքան մեծ եղաւ մէկ քանի հայ սերունդի վրայ եւ զոր այսօր ալ անհնար է կարգաւ առանց յուզմունքի — մանաւանդ Խենքը եւ Կայծերու շատ մը մասերը — պիտի բաւէին իրենց հեղինակին անունն անմահացնելու: Բայց Բաֆֆի ուղեց նաեւ մրցիլ Ծերենցին հետ՝ պատմական վէպի սեռին մէջ, որուն առաջին նմուշը, Թորոս Լեւոնի, ան տուեր էր Պոլսոյ մէջ եւ երկրորդը, Երկունքը, ինչպէս եւ երրորդը՝ Թեոդորոս Ռշտունի՝ յետոյ հրատարակեց Թիֆլիսի մէջ: Արտադրեց այն երեք պատմական մեծարժէք վէպերը որ են Դաւիթ-Բէկ, Պարոյր Հայկազն եւ Սամուէլ, որոնք իր մեծ հայրենասէրի սրտին ու մտքին շքեղ արտայայտութիւններն են:

Ան շարադրեց նաեւ ժամանակակից հայ

կեանքէ քաղուած բարացուցական եւ արկածապատում վէպեր, որոնց ամէնէն նշանաւորն է Խաչագոյի Յիշատակարանը, Սալմաստի հայ «առաւփախաւ»ներու բաղդախնդրական կեանքէն պատկերներու շարք մը, Մինն աշապէս միւսն աշապէս, Զաքարումար ու մանաւանդ Ոսկի աքաղաղ, Թիֆլիսի Հայոց բարբերներկայացնող, եւ որոնց վերջինը, զբամամու հարուստ վաճառականի մը պատմութիւն, մընայուն արժէքով զործ մըն է: Ատոնք արդէն առաջին փորձերն են հայ իրապաշտ վէպին, որ յետոյ, Շիրմանդաղէի, Մուրացանի, Նար-Դոսի, Արփիարեանի, Զոհրապի եւ այլոց զրէին տակ, իր լիալիւր զարգացումը պիտի ստանար: Խաչագոյի յիշատակարանը, հատորի ձեւով տարածուելէ առաջ՝ թէ՛ Թիֆլիս եւ թէ՛ Պոլիս լրագիրներու մէջ իբր թերթին հրատարակուած ըլլալով, հեղինակին անունը եւ այդ վէպի դիտարկումը հերոս Քաւոր Պետրոսին շատ մասնաշաղկապ ու կենդանի տիպարը ժողովրդական դարձուցած էր:

Այդ բոլորէն դատ, Բաֆֆի լրագրաց մէջ հրատարակած ունի յօդուածաշարքեր պատմական կամ այժմէական դանազան նիւթերու վրայ, ինչպէս Խամսայի մեղիքները, իր խիճեքով հատորի մը մէջ ամփոփուած կամ Տաւկախալ, 1877-78ի ուս-թուրք պատերազմի եւ Պերլինի Վեհաժողովի առթիւ Թրքահայ հարցին վրայ տեսութիւններ, եւ Հայ կիմն ու երիտասարդութիւնը, յօդուածներու հաւաքածու, երկու շարքն ալ այրի տիկին Բաֆֆիի ձեռքով մէկ մէկ հատորի մէջ ամփոփուած: Թողած է նաեւ քանի մը ուսերէնէ թարգմանութիւններ, ինչպէս «Կայէնի կտակը» եւ «Ղարաբաղի աստղադէտը» պատմական վէպերուն, Ապրես Բեկնազարեանցի «Գաղտնիքն Ղարաբաղի» զործին հայերէն թարգմանութեան առթիւ այդ զործի մասին քննական ընդարձակ աշխատութիւն մը: Վերջապէս ունի դանազան թերթերու մէջ երևցած ու դեռ հատորներու մէջ չամփոփուած յօդուածաշարքեր, ինչպէս «Միրզա Մելքում խան, հայազգի լիազօր դեսպան Պարսից», «Մի քանի դժեր Խրիմեան Հայրիկի կեանքից», «Ֆիրտովսի, Պարսից մեծ բանաստեղծ», «Բրդեր, քրդական Միութիւն», «Երկու ամիս

Ազունից և Սիւնեաց աշխարհներում», «Մարդը դոյութեան կոուի մէջ», ևւն: Բաֆֆիէն գեո կը մնան նաեւ անտիպ դորձեր, «Յլլիլիկ, վէպ Պարսկահայոց և Ռուսահայոց կեանքէն», «Ուղեւորութիւն Պարսկաստանում», «Սալլի» ի Բ. և Գ. հատոր, «Ազգային համառօտ պատմութիւն՝ Հայկէն մինչեւ Լեւոն Զ.», ևւն: Ծոխ, ալլազան, պատկանելի ամբողջութիւն մը, որուն նմանը չատ քիչ հայ գրադէտի մօտ կարելի է գտնել:

Այդ ամբողջութեան մէջ, հայկական դատին ուղղակի նուիրուած երեք վէպերէն անմիջապէս յետոյ՝ կարեւորագոյն տեղը կը բռնեն երեք պատմական վէպերը: Այդ երեքին ալ նիւթը դիտումնաւոր կերպով ընտրուած է հեղինակին հայրենասիրական գաղափարներն ու ձգտումները անցեալի դէմքերու և դէպքերու ոգումի հրապուրիչ միջոցովն արտայայտելու նպատակով (ճիշդ ինչպէս որ Մերենցին ալ երեք պատմական վէպերուն նիւթն է, առաջնոյն՝ Ռուրինեանց ձեռքով հայ անկախութեան վերականգնումը, երկրորդին՝ Բագրատունեան ինքնավար Հայաստանին հաստատման նախապատրաստութիւնը և երրորդին՝ Է. դարուն արարական ահաւոր արշաւանքին դէմ անտէր մնացած հայ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան ճիշդ): «Պարոյր Հայկադէն»ը չեմ կարդացած ևւ այսօր այդ հատորը արտասահմանի մէջ կարծեմ անգտանելի է. բայց կ'ենթադրեմ որ օտար երկրի մէջ հայ հանճարը չողացնող հայ մեծ մտաւորականին փառաքանումը պէտք է ըլլայ. «Դաւիթ Բէկ»ը վէպի ձեւով գունդ ու ուղեւորեալ մեկնարանութիւնն է այն ուշադրաւ քէզին դոր Բաֆֆի կը պաշտպանէ Խաւսայի Մելիքուքիւններուն մէջ, թէզ որով ցոյց կուտայ թէ Ղարաբաղի (Արցախի) և Սիւնեաց երկրի հայ մելիքները, մինչեւ ուսական դրաւումը՝ կիսանկախ իշխաններ, մերթ գրեթէ փոքրիկ թագաւորներ էին Պարսից Շահին գերիշխանութեան տակ ևւ անոր հարկատու: Մելիք Դաւիթ-Բէկը, Սիւնեաց երկրի Օրբէլեան չին ու մեծ գերդաստանէն, հզօր հայ հայրենասէր մարտիկի ևւ դործիչի նշանաւոր դէմք մը հանդիսացաւ ԺԸ. դարուն: Իր հողամասն ընդարձակեց՝ իր դրացի հողերուն տիրած Օսման-

ցիներուն դէմ յաղթականօրէն կոուելով, զանոնք վտարելով ու այդ հողերը գրաւելով: Անկախ հայ անկախ իշխանութեան ճշմարիտ վերականգնում մը իրականացուց անդրկովկասեան Հայաստանի մէկ մասին մէջ: Եւ այս մեծ ուրնորոշ դէմքն է որ Բաֆֆի իր վէպին մէջ տեսակ մը արձակ դիւցազներգութիւն — պանծացուցած է ևւ իր ամբողջ միջավայրով, ժամանակակից հայ ևւ օտար լաւ ու վէշ տիրարներով՝ ճարտարօրէն պատկերացուցած է:

Այդ թէզին, դոր Խաւսայի Մելիքուքիւնները յօդուածաշարքին — ինչպէս ևւ Դաւիթ-Բէկ վէպին — մէջ Բաֆֆի դրած է ևւ դոր՝ ուսս դրաքննութեան արգելքին չբաղխելու համար՝ անորոշ ձեւով մը ներկայացուցած է, հակառակ թէզ մը պաշտպանած է Գրիգոր Արծրունի: Բաֆֆիի ջատագոված թէզն այն էր որ հայ մելիքները պէտք էր հաւատարի՞ մնային Պարսից Շահերուն որոնց գերիշխանութեան տակ տեղական կէս-անկախութիւն մը կը պահպանէին, փոխանակ Ռուսիոյ Զարին անձնատուր ըլլալու ընդդէմ Պարսիկին ևւ Օսմանցիին ևւ այդ կէս-անկախութիւնն ալ կորսնցնելու: Արծրունի կը խորհէր որ մելիքները ևւ անոնց հետ Հայոց կրօնական պետերն ու նոյն ինքն կաթողիկոսը լաւ էին բրած ուսս դորութեան դիմելով ևւ անոր դէպի կովկաս յառաջխաղացութեանն օգնելով, որովհետեւ հայ տարրը ատկից օգտուած էր (այդ է նաեւ Արովեանի Վէրքին մէջ տիրող զգացումը): Եւ Արծրունի կը ցանկար, — ու ատոր աշխատած է, — որ Ռուսը գրաւէ նաեւ Թրքա-Հայաստանը ևւ Ռուսահայաստանին միացնէ, որովհետեւ ատրկա հայ ժողովուրդին համար բարերար կը նկատէր: Բաֆֆիի, — որ հայ մելիքներու քաջութեան ևւ իմաստութեան չնորհիւ անդրկովկասեան Հայաստանի մէկ մասին մէջ հայ ինքնավար իշխանութեան մը մինչեւ ԺԹ. դարու սկիզբները պահպանման մոռցուած պատմութիւնը իր անձնական հետազօտութիւններով մէջտեղ հանելու արժանիքն ունեցաւ, — պաշտպանած թէզը ուշադրաւ է ևւ յարգելի, բայց ևւ մեծապէս վիճելի, ու ինծի կը թուի թէ այդ հարցին մէջ Արծրունին է որ իրաւունք ունէր: «Ռուսասիրական» զգացումով չէ որ ան այդ ուղղութիւնն ընդգրկած էր, այլ որովհետեւ

այդ ուղղութեան հետեւելով կը յուսար որ ձեռք պիտի ձգուէր հայ ժողովուրդի մէկ ստուար հատուածին կացութեան բարելաւումը եւ ատոր մէջ կը տեսնէր նաեւ Հայոց ազգային հարցի ապագայ լիակատար լուծման նախապատրաստական առաջին փուլ մը: Պէտք է արդէն չմոռնալ որ եթէ հայ մելիքներն ու Հայոց կաթողիկոսը զիմեցին Ռուսիոյ Զարին եւ անոր օգնեցին անդրկովկասեան Հայաստանը եւ ամբողջ Կովկասը զբաւելու, խոստումի մը վրայ հիմնուած յոյսն ունէին թէ զբաւուած անդրկովկասեան Հայաստանը ինքնաւար պետութիւն մը պիտի դառնար ռուսական զերիշխանութեան եւ հովանաւորութեան տակ: Ռուս կառավարութիւնը խոստմնադրութեալ եղաւ, բայց ռուսական զբաւումէն հայ տարրը անտարակոյս օգտուեցաւ, հայ ժողովուրդի մէկ կարեւոր մասը ազատեցաւ զերիի կացութենէն ուր կ'ապրէր մահմետական սարտարներու կամ փաշաներու եւ կամ քուրդ ցեղապետներու արհամարհանքով, մոլեռանդական ատելութեամբ, բարբարոս կոպտութեամբ լի բռնակալութեան տակ (տեսնել Արովեանի Վէրքին մէջ Պարսից իշխանութեան տակ հայ ժողովուրդի ունեցած աղէխարչ ու ամօթալի կացութեան պատկերացումը, տեսնել նոյն իսկ Բաքիի Հարէմին եւ Զալալէղդիին, Խեմքին ու Կայծերուն մէջ՝ նկարագրութիւնը կսկծալի վիճակին զոր պարսիկ, թուրք ու քուրդ լուծերու տակ ունէր հայ ժողովուրդը, զուրկ իր ընտանեկան յարկի պատիւին, իր կեանքին ու ինչքին ապահովութենէն): Ատկից զատ, այդ նուաստացուցիչ պայմաններուն մէջ, զինուորական կեանքէ հեռու, ու եւ է զէնք զործածելու իրաւունքէն զուրկ, ան իր երբեմնի քաջարի զինուորական ցեղի առաքինութիւններէն շատ բան կորսնցուցած էր, բաց ի Հայաստանի ինչ ինչ լեռնային շրջաններէն, — Զէյթուն, Սասուն, Ղարաբաղ, եւն. — ուր ան այդ առնական հոգեբանութիւնը պահպանած էր՝ զէնքի զործածութիւնը ձեռքէ ձգած չըլլալով: Մտաւորապէս ալ ան ետմնացած էր, իր մշակոյթը չէր կրցած իր պայենական այդ հողերուն իսկ ծոցին մէջ վերանորոգել, ճոխացնել եւ իր գաղթական դա-

ւակներն էին որ ստիպուած եղեր էին Պոլսոյ, Վենետիկի, Իզմիրի, Վիեննայի պէս եւրոպական կամ եւրոպայի մօտիկ օտար կեդրոններու մէջ այդ զործը կատարել: Ռուսական զբաւումով՝ Հայութեան արեւելեան հատուածը ազատեցաւ այդ շարիքներէն, զօրացաւ, աճեցաւ, զարգացաւ, (Պարսկահայաստանէն ու Թրքահայաստանէն տասնեակ հազարաւոր Հայեր դացին ստուարացնել այդ հատուածը), եւ մեծ պատերազմի նախօրեակին՝ ռուսական իշխանութեան տակ զտնուող Հայութիւնը մեր ազգի ամենէն բազմաթիւ, ամենէն բարգաւաճ ու յառաջադէմ մասը կը ներկայացնէր: Արդէն, եթէ նոյն իսկ մելիքներն ու կաթողիկոսը Ռուսին չզիմէին, ռուսական մեծազանգուած զօրութիւնը պիտի իջնէր, աւելի դժուարութեամբ, աւելի երկարատեւ ճիղով, բայց պիտի վերջ ի վերջոյ իջնէր տարածուէր ամբողջ Կովկասի եւ Անդրկովկասի մէջ, եւ հայ մելիքներուն ուժերը՝ Պարսից ուժերուն միացած՝ հաւանական չէր որ յաջողէին զիմադրել ատոր: Մելիքները իրարու հետ հաշտ ալ չէին, յաճախ կը կոռէին իրարու դէմ, Պարսկին, Թուրքին կամ ուրիշ օտար օւսի մը միանալով: Դաւիթ-Բէկի հիմնած փոքրիկ ինքնաւար Հայաստանը իր մահէն անմիջապէս յետոյ քանդուեցաւ՝ հայ պետերու այդ ներքին իրերամարտ երկպառակութեանց հետեւանքով: Դրացի Վրաստանն ալ, որ իր Թաղաւորութիւնը պահած էր՝ Պարսից Շահին զերիշխանութեան տակ, (թէեւ այդ Թաղաւորները, որոնց շատերը մահմետական կրօնքն ստիպուած էին ընդունիլ՝ իրենց զահը պահպանելու համար: Ղարաբաղի մելիքներուն չափ իսկ իրական անկախութիւն չունէին), նոյնպէս ի վերջոյ ինքնաբերաբար անձնատուր եղաւ ռուսական իշխանութեան եւ ինքզինքն անոր հովանաւորութեան տակ դրաւ: Եւ եթէ 1877ի ռուս-թուրք պատերազմէն յետոյ, ռուս բանակը՝ անգլիական եսամով զիւանադիտութեան պահանջով քաջուած չըլլար թրքական Հայաստանի կարեւոր շրջաններէն զոր զբաւած էր, մեծ պատերազմի ատենը՝ չորս միլիոնի հասնող ռուսահայութիւն մը կ'ունենայինք եւ Թուրքը իր ձեռքը մնացած Հայութեան հատ-

ուածները բնաջինջ ընկելու հրէշային զաղափարը հաւանորէն չէր համարձակեր ունենալ: Եւ այսօր իսկ, ի՞նչ կը մնայ հայ ազգէն՝ իբր իր հայրենի հողին վրայ կամ անոր մօտիկ ապրող ժողովրդական կարեւոր զանգուած, եթէ ոչ ուստի հովանաւորութեան տակ մտած Հայութիւնը, (այժմեան հայ ժողովուրդի երկու երրորդ մասը), մինչ Թրքահայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ մէկ հատ Հայ չէ մնացած, իսկ Պարսկահայաստանի փոքրաթիւ Հայութիւնը իր զարոցներն իսկ պահելու իրաւունքէն զրկուած է: Ու հոն, անդրկովկասեան Հայաստանին մէջ է որ — ինչքան ալ այնտեղ զիջուած ըլլան մութ ամպեր, որոնք մշտապէս չեն կրնար ըլլալ, — հոն է որ վերահաստատուած հայ պետականութեան ուրուագիծը դեռ կը մնայ կենդանի, ու հոն է միայն որ հայ ազգի, հայ դատի եւ հայ մշակոյթի ապագայ զարգացման կարելիութիւնները կը զբոսնան:

Սամուէլը զլուս-գործոցներէն մին է Բաֆֆիի եւ ամբողջ հայ դրականութեան: Փաւստոսի անզուգական զրքին մէջ, որ զանձարան մըն է Տիրան, Արշակ ու Պապ թաղաւորներու օրով բիւզանդական կայսրութեան ու Սասանեան պետութեան միջեւ կոտորած զարձած Հայաստանի պատմութեան քրոնիկագրական եւ դիւցազնավիպական հարազատ պատկերացմանց, զիւցազններդական հոգիով ժամանակակից մեծ հայ վիպասան մը միայն կրնար նկատել թանկագին նիւթեղէնները որ կային օգտագործուելիք, եւ Բաֆֆի եղաւ այդ բաղդաւար ու արժանաւոր վիպասանը: Գրքոյի մը կարելի է զրել այն եղանակին վրայ որով Բաֆֆի կատարած է այդ օգտագործումը, ցոյց տալու համար թէ ինչպէս ան ճոխացուցած, լուսարանած է Փաւստոսի հակիրճ եւ ուժեղ պատկերներուն մէկ մասը, թէ ինչպէս ան ընդլայնած է քաջարի Արշակ Բ. Թաղաւորին եւ անոր հաւատարիմ հայ քրիստոնեայ նախարարներուն, մանաւանդ հոյակապ Մամիկոնեաններուն ու պարսկամերձ, հակաբիւզանդական, նոյն իսկ կրակապաշտ դարձած «ուրացող» նախարարներու մոլեգին հակամարտութեանց մասին Փաւստոսի տուած տեղեկութիւնները, թէ ինչպէս ան մեծատարած

ու ողբերգաշունչ զլուսներու մէջ զարգացուցած է Փաւստոսի քանի մը հակիրճ տողերը որ իր ուրացող դաւաճան հայրն ու անոր համախոհ ու մեղսակից իր մայրն իսկ իր ձեռքով սպաննող հայրենասէր Սամուէլին ահաւոր պատմութիւնը կ'ուրուագեն, թէ ինչպէս ընդարձակած եւ որոշ զիտումով այլափոխած է Անյուշ բերդին մէջ չղթյալակապ Արշակ Բ. Թաղաւորին ու Իւրաւաամատի տեսարանը, եւ թէ վերջապէս ո՛ր հատուածներուն մէջ Բաֆֆի հաւասարած է Փաւստոսին կամ դայն զերազանցած, եւ ո՛ր հատուածներուն մէջ՝ ուժղնութեամբ եւ ինքնատուրութեամբ՝ անկից վար մնացած:

Բաֆֆի իր աշխարհայեացքին — եւ իր արեւեստին մէջ՝ ամէն բանէ առաջ՝ բոմանթիկ մըն է (այդ բառին լաւագոյն իմաստով): Այս զիծը, զոր մատնանիշ ըրի արդէն, պէտք է շեշտել եւ լուսարանել: Բաֆֆի բոմանթիկ մըն է Հիւկոյի տեսակէն որուն խանդավառ հոգին ու մեծաթընդէ միտքը ոչ միայն կարող են մերթ իրակաւութիւնը զիտել եւ զոյութիւն ունեցող մարդկային տիպարները ճշգրտութեամբ ներկայացընել, այլ եւ կարող են — ինչ որ բարձրագոյն արուեստի մը եւ մեծագոյն տաղանդի մը ապացոյցն է — երեւակայութեամբ յղացուած դէմքեր կենդանի տիպարներու վերածել:

Յրանսացի եւ անգլիացի մեծ բոմանթիկներէն ոմանց պէս (Հիւկո, Էօթէն Սիւ, Տիւմա, Ուալթէր Սքոթ, Թերեւս իսկ Պայրըն), որոնցմէ ազդուած է Բաֆֆի, ինքն ալ իր զործերուն մէջ տիրապետող ցոյց կուտայ այդ բոմանթիկներուն սիրելի զաղափարապաշտ, վեհոյի աւաղակը, ժողովուրդի ծոցէն ելած ու մարդկային ընկերութեան անարդարութիւններէն զզուած, ըմբոստ ու պաշարասէր մարդը (Հիւկոյի Էոնանին, Ռիւ Պլասը, Ժան Վալ-Ժանը, Պայրընի Մովաշէնը), զայն սակայն ցոյց տալով իր վէպերուն մէջ իբր ոչ միայն չքաւոր ժողովուրդը կեղեքող ու շահագործող զէջ հովիւներուն զէմ կոտի ելած ազատասէր ու արդարատենչ յեղափոխական, այլ եւ՝ ու մանաւանդ՝ իբր քանի մը լուծի տակ կքած, չղթյալակապ ցաւատանջ հայ ժողովուրդին ապագործման համար պաշարող հայրենասէր

ապստամբ դործիչ: Ինչպէս Հիւկօ իր Թշուառ-
նքուն մէջ գծած է տիպարներ որ ցարդ կը մը-
նան կենդանի եւ որ սահմանուած են անմահ մը-
նալու, — Ժան Վալթանը, Ֆանթինը, Բօլէթը,
Միրիէլ կախկոպոսը, Կալուօը — Բաֆֆի ալ
գծած է տիպարներ, մերթ իրականէն առնելով
եւ մեծ արուեստի մը պահանջած չափովը շեշ-
տելով, ինչպէս Խաչագոյի յիշատակարանին
Քաւոր Պետրոսը կամ Կայծերուն Տէր Թողիկը,
Խեմքին Թոմաս էֆէնտին եւ դեռ ուրիշներ, այլ
եւ զարմանալի կենդանութեամբ ներկայացու-
ցած է տիպարներ որ հայ իրականութեան մէջ
դոյութիւն չունէին, զոր ինք իր երեւակայու-
թեամբ ստեղծած է եւ որոնք իրմէ յետոյ, ու
գլխաւորապէս իր վէպերու ազդեցութեան տակ,
երեւան եկած են իրօք:

Ո՛ր մէկ հայ հեղինակ՝ — ասիկա պէտք է
ըսել ու կրկնել — Եղիշէն ու Խորենացիէն ի
վեր, այնպիսի խոր ազդեցութիւն ունեցած է իր
զարաշրջանի հայ երիտասարդութեան վրայ,
ինչպիսին ունեցած է Բաֆֆին: Եւ ասիկա անոր
համար, որ ան իր հայրենասիրական եւ ազա-
տասիրական գաղափարները կը տարածէր ոչ
թէ հասարակ քարոզներով, այլ տաղանդաւոր
վիպասանի կենդանի տիպարներով ու պատկեր-
ներով: Ծիշդ է որ անոր վէպերուն մէջ կան մա-
սեր որ զուտ հրապարակագրական են կամ պատ-
մաքննական, թէ եւ անոնք ալ շահեկան են յա-
ճախ, (եւ հող ալ իր սիրած վարպետ Հիւկոյին
է որ կը նմանի ան, իր Սամուէլին «Փակագիր»
եւ Կայծերուն շատ մը գլուխները Թշուառնքու-
հրապարակագրական, պատմաքննական, բնիկ-
բարանական, բարոյախօսական միջանկեալ գը-
լուխներուն հետեւողութիւն կը թուին), բայց
իր հերոսներուն սրտազրաւ կենդանութիւնն ու
իր նկարագրած տեսարաններու յուզիչ հանդա-
մանքն է որ ազդած են հայ երիտասարդ ընթեր-
ցողներուն վրայ՝ աւելի քան իր հրապարակա-
գրական հատուածները: Իսկ երբ կ'ուզէ իր վի-
պասանի կարողութիւնը ցոյց տալ (իր հայրե-
նասէր դործիչի ներքին դիտումը պահելով հան-
դերձ), կը տեսնենք թէ ինչպէս կը յաջողի-
Խեմքը, Խաչագոյի յիշատակարանը, Ոսկի ա.
բաղադը, Հարկւմը, Խազիուշները, Բիբի-Շարա-
բանին, Սամուէլը, ինչպէս եւ Կայծերը եւ Դա-

ւիթ-Բէկը՝ իրենց որոշ էջերուն մէջ, զմայլելի
պատմուածքներ են, ուր ոչինչ կայ աւելորդ,
ուր ամէն ինչ կը ծառայէ դործողութեան, ուր
ընթերցողը հեւ ի հեւ կը հետեւի հեղինակին՝
տեսնելու համար թէ պատմուած դէպքերը ինչի՞
պիտի յանդին: Խեմքը ամէնէն յուզիչ — ու
շատ մը տեսակէտներով յուզիչ — ու ամէնէն
ճարտարօրէն հիւսուած հայ վէպն է որ դիտեմ:
Սամուէլը ամէնէն լաւ կաղմուած ու ամէնէն
գեղեցիկ կերպով գրուած պատմական հայ վէպն
է:

Բաֆֆի ոճն ու լեզուն, — մանաւանդ իր
առաջին շրջանի դործերուն մէջ — ունին թե-
րութիւններ ու պակասներ: Ոճը անհաւասար է.
յաճախ սեղմ ու վճիտ, բայց մերթ ալ ճապաղ,
երկարաբան, չփոթ, կամ անփոյթ, անխնամ,
հասարակ տեղիքներով լեցուն, պարունակելով
բացատրութիւններ որ անճիշդ են, բառեր որ
բուն պէտք եղածը չեն: Հարկ է սակայն նկատի
ունենալ այն դժուար պայմանները որոնց մէջ
Բաֆֆի արտագրած է այդ մեծածաւալ դործը,
պայմաններ որոնք շատ յաճախ իրեն թոյլ չեն
տուած պէտք եղածին չափ վերամշակել, կոկել
իր շարադրած երկերը: Նոյնը կարելի է ըսել
նաեւ ուրիշ հայ մեծ գրագէտի մը, Պարոնեանի,
դործերուն թոյլ մասերուն համար: Երկուքն ալ
յաճախ իրենց գրուածքները հապճեպով շարա-
դրած ու մաս առ մաս լրագրի մը կամ հանդէսի
մը տուած են հրատարակելու եւ յետոյ ատեն
չեն ունեցած իրենց առաջին ցայտքով շարադր-
ւածը գտելու եւ յղկելու: Գալով լեզուին, յայտ-
նի է որ արեւելահայք, չնորհիւ Արուսեանին, եւ
յետոյ՝ Ս. Նազարեանին եւ Մ. Նալբանդեա-
նին, շատոնց ըմբռնած էին թէ արդի Հայոց
գրական լեզուն պէտք է որ յղկուած բայց հարա-
զատ աշխարհաբարն ըլլայ եւ ոչ թէ գրաբարը
կամ գրաբարախօսն աշխարհաբարը: Սակայն
Արուսեան Քանաքեռի տեղական բարբառով է որ
գրած է իր կարեւոր դործերուն մեծ մասը. ա-
րարատեան աշխարհաբարով գրածները համեղ
են ու կենդանի, բայց լեզուն դեռ կանոնաւոր-
ուած, գտուած չէ: Նոյնպէս, եւ աւելի, Նալ-
բանդեանի եւ Նազարեանի լեզուն դեռ լի է սը-

խաղներով, անհարթ դարձուած քներով: Թրքահայերը աւելի շուտ ունեցան իրենց աշխարհաբարը յղկող վարպետներ: Պետրոս Դուրեանի, Գրիգոր Օտեանի, Սաշատուր Մխաբեանի, Մատթէոս Մամուրեանի, Մերենցի, Յ. Պարոնեանի աշխարհաբարը դեռ բիծեր ունի, զրարարի աւելորդ տարրեր տակաւին կը պարունակէ, եւ զրարարի ու զրարարախառն աշխարհաբարի մոլեռանդ պաշտպաններուն հրապարակին տիրելու նոր ու բաւական զօրեղ մէկ ճիգէն յետոյ Պոլսոյ Հայրենիք լրագրի խումբին շնորհիւ է որ աշխարհաբարի դատը վերջնականապէս յաղթեց ու աշխարհաբարն իր ամէնէն հարազատ ու կատարելագործուած ձեւն ստացաւ, բայց վերեւ յիշուած թրքահայ վարպետներու ձեռքին տակ աշխարհաբարը արդէն զմայլելի գրական գործիք մը դարձած եւ իր ինքնայատուկ գեղեցկութիւնները մեծ մասամբ արժեցուցած էր: Արեւելեան Հայոց մէջ Բաֆֆին է որ, գրեթէ մինակ, աւելի ճիշդը Ռաֆայէլ Պատկանեանի հետ, կատարեց այն գերը զոր արեւմտեան Հայոց մէջ կատարեցին Դուրեան, Օտեան, Մխաբեան եւ այլք, այսինքն արարատեան բարբառը իր խառնակ ու պղտոր վիճակէն գրական լեզուի մը բարձրութեանը հասցուց. ինչքան ալ այդ լեզուն դեռ ունենայ թերութիւններ, արդէն իսկ Սամուէլին մէջ ան մեծ չափով յղկուած կը ներկայանայ, եւ Բաֆֆի այդ էական ճիգէն եւ ստացած արդիւնքէն յետոյ՝ կը գիւրանար յաւելուածական ճիշդ զոր Յովհաննիսեան, Թումանեան, Ահարոնեան, Իսահակեան եւ այլք ունեցան կատարելու՝ այդ լեզուն իր բարձրագոյն յղկմանը հասցնելու համար:

*
**

Կսկծալի եւ ամօթալի բան մըն է ազգային արժանապատուութեան զգացումն ունեցող ո եւ է Հայու համար՝ մտածել թէ գրագէտ մը որ այսպիսի վիթխարի գործ մը կատարած է, նիւթական նեղութեանց մէջ իր կեանքը քաշկրտած եւ չքաւորութեան մէջ մեռած ըլլայ: Բաֆֆի մահուրէն յետոյ, Գամառ-Քաթիպա, Ռուբէն Բերբերեանի հօրն այցելութեան գալով, անոր ըսեր է հետեւեալը՝ «Նրէկ Թիֆ-

լիսից նամակ ստացայ Արզարից եւ Պալասանեանից. գրում են որ Բաֆֆին վախճանուել է: Պալասանեանը աւելացնում է որ վիպասանը մեռել է վերին աստիճանի չքաւորութեան մէջ. եւ աւելացնում է որ թէ եւ շատ չքաւոր ընտանիքներ տեսել է կեանքումը, բայց ա՛յս աստիճան ազգատու թիւն հայ գրողի տանը երբեք չի տեսել: Հանգուցեալի մարմինը, գրում է, լուանալուց յետոյ ուղեցել են մաքուր շապիկ հագցնել, բայց տանը մաքուր շապիկ չի գտնուել» (1):

Նմանօրինակ պայմաններու մէջ ապրեցաւ եւ նոյնպիսի ու թերեւս յոռեղոյն պայմաններու մէջ մեռաւ նաեւ Պարոնեան, որ ամենաթշուառ վիճակի մէջ ձգեց իր կինն ու դուստիկները: Ու Բաֆֆի գոնէ սա առաւելութիւնն ունեցաւ Պարոնեանի վրայ, որ իր կեանքի մէկ որոշ շրջանէն յետոյ մինչեւ մահը՝ իր բոլոր ուժերը միմիայն գրական աշխատութեանց կրցաւ նուիրել եւ իր գրական աշխատութեանց նիւթական արդիւնքով կարողացաւ ծայրը ծայրին բերել, մինչդեռ Պարոնեան շատ յաճախ ստիպուած եղաւ իրր տոմարակալ այս կամ այն վաճառականին քով աշխատելով իր ապրուստն ապահովել եւ իր ժամանակին եւ ուժերուն մէկ մեծ մասը փճացնել, վասն զի իր հրատարակութեանց վաճառման հասոյթը հեռու էր իր եւ ընտանիքին պէտքերուն բաւելէ: Կարելի է նոյն իսկ ըսել թէ Բաֆֆի առաջին հայ գրողը եղաւ որ զուտ գրական կեանք մը ունեցաւ ու միմիայն իր գրական արտադրութեանց եկամուտովն ապրեցաւ, եւ իր բազմաթիւ յօդուածներուն իրր պատուադին ստացած դումարները — ինչքան ալ համեստ, ու մերթ անկանոն վճարուած —, եւ իր գրքերուն իր օրով իսկ վաճառումէն զոյացած հասոյթը եթէ հաշուի դնենք, կ'ունենանք դումար մը որուն նմանը ո եւ է հայ գրող ստացած չէր մինչեւ Բաֆֆի եւ անկից ի վեր ալ քիչերն ստացած են: Բայց Բաֆֆի ունէր մայր մը եւ ինը

1) Տես Ռուբէն Բերբերեանի յօդուածը Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակի կազմակերպիչ Յանսնաթողովի հրատարակած հատորին մէջ:

քոյր՝ չքաւոր, բաց ի իր կնոջմէն եւ երկու զաւակներէն, եւ այդ բազմանդամ ընտանիքին ապրուստի ամբողջ բերը իր վրայ էր, իր գրչին հասոյթէն կախեալ էր: Այդ ալ ի նկատի ունենալու է բացատրելու համար Բաֆֆի այդ աստիճան ծայրայեղ աղքատութեան մէջ մեռած ըլլալը: Եւ սակայն Պարոնեան ու Բաֆֆի ամէնէն ժողովրդական, ամէնէն շատ կարգացուած գրողները եղած են որ Հայերն ունեցած ըլլան: Ատիկա ցոյց կուտայ թէ իսկապէս գրասէր — աշխիւն գիրք գնող, մատենադարան կազմող Հայերուն թիւը ո՛րքան սահմանափակ էր այն ատեն: Ու անկից ի վեր ալ, ի՞նչքան ճշմարիտ է յառաջդիմութիւնը որ կատարուած է մեր մէջ, — բաց ի Սորհրդ. Հայաստանէն, ուր հաւաքուած մէկ միլիոն Հայութիւնը, իրապէս գրասէր դարձած, վերջին 10—12 տարիներու ընթացքին՝ շատ բարձր համեմատութեանց հասցուց գրքերու (նոյն իսկ զուտ գրական հատորներու) ծախուած օրինակներուն թիւը:

Պէտք է հոս յարգալից գնահատման խօսք մ'ըսեմ մեծ գրադէտին մեծահոգի ամուսնոյն մասին, որ Ասորուհի մըն էր՝ խորապէս հայացած եւ որ իր հանճարեղ կողակցին ըմբռնող ու անձնուէր ընկերուհին ըլլալէ յետոյ անոր մահու ընէն ետքը անոր արտադրութեանց հանդէպ ցոյց տուաւ գործօն ու իմաստուն հոգածութիւն մը, որը հայ ռեւէ կազմակերպութիւն կամ անհատ չէ շարունակած այդ ազնիւ կնոջ մահու ընէն ի վեր: Ան է որ նախ Թիֆլիսի մէջ՝ ի լոյս ընծայեց իր ամուսնոյն տպուած գործերէն ոմանց երկրորդ տպագրութիւնը եւ հատորի ձեւով հրատարակեց լրագիրներու եւ հանդէսներու մէջ երեւցած անոր վէպերուն, վիպակներուն ու յօդուածաշարքերուն մէկ մասը, եւ յետոյ՝ իր երկու զաւակներուն հետ Լոնտոն քաջուած՝ այդ նոյն գեղեցիկ գերը շարունակեց կատարել՝ Վիեննայի Միլիթարեան տրպարանին միջոցով հրատարակելով Բաֆֆի արդէն տպուած գործերուն երրորդ ու չորրորդ տպագրութիւնը, հատորներու մէջ ամփոփելով հանդէսներու եւ լրագիրներու մէջ երեւցած վիպական կամ հրատարակագրական արտադրութիւններ ու նաեւ ի լոյս ընծայելով գործեր որ

անտիպ մնացած էին, ինչպէս Սալբի վէպի առաջին հատորը, Կայծերու վերջին մասը, «Մինն աշպէս միւսն այնպէս» եւ «Չահրումար» վէպերը, «Վէպիկներ եւ պատկերներ» (մասամբ՝ ձեռագրէն, առաջին տպագրութիւն, մասամբ՝ արտատպում), եւն. : Կայծերու վերջին գլուխներուն համար (Ամրոցի աղջիկը, Անյայտ ապալ) Վրթանէս Փափաղեան կը սխալի իր «Հայ գրականութեան պատմութիւն» գործին մէջ այն կարծիքը յայտնելով թէ ատոնք Բաֆֆիի գրածը չեն, «կեղծիք են», ետքէն ուրիշի մը ձեռքով թխուած բաներ են. այդ գլուխները ապահովապէս Բաֆֆիի գրչէն ելած են. ատիկէն Բաֆֆի անկարող էր այդպիսի կեղծիք մը կատարելու. այդ գլուխները Բաֆֆիի մտայնութեան, ոգիին ու ոճին կնիքը կը կրեն: Ընդէն է որ անոնք — բացի «Ամրոցի աղջիկը» գլուխէն — ուրուագծուած ու լիովին չաւարտած էջերու տպաւորութիւնը կը գործեն, եւ հաւանական է որ այդպէս ալ են եւ Բաֆֆի վերջին ձեռքը չէ գրած անոնց վրայ, չէ լրացուցած դանոնք: Պէտք է մոռնալ որ ձարական գրաքննութիւնն ու ոստիկանութիւնն ալ, որ Զալալէղդիմի եւ Խեմքի օրերուն՝ Թոյլատու էր դէպի Արժրունիի եւ Բաֆֆիի գրականութիւնը, խիստ վերաբերմունք ցոյց կուտար երկուքին ալ հանդէպ ութսունական թուականներուն՝ երբ Կայծերու երկրորդ հատորը կը գրէր Բաֆֆի: Կայծերու հեղինակը ինչպէս եւ Արժրունի ոստիկանական մշտական հետապնդման ենթակայ էին, որով եւ Բաֆֆի Կայծերու վերջին մասը ուրուագծած է միայն եւ այդ ուրուագծուած գլուխներն ալ չէ կրցած իր կենդանութեանը հրատարակել, եւ իր այրին շատ լաւ բրած է սակայն դանոնք հրատարակելով, վասնզի անոնք իրենց այդ կիսաւարտ ձեւին մէջ շատ շահեկան են նորէն, ու Վարդանի երազին հետ՝ կը կազմեն Հայաստանի եւ հայ ազգի ազաւայ կեանքի մասին մեր բանաստեղծ վիպասանին տեսիլը:

Վարդանի երազով, Բաֆֆի կը ներկայացնէ ապագայ Հայաստանի մը (երկու հարիւր տարի յետոյ՝ ըստ երազին՝ դոյութիւն ունենալիք) ազատ Հայաստան մը՝ ինչպէս ինք զայն կ'երեւեկայէ, երջանիկ, խաղաղ, ութեղ, ապահովուած Հայաստան մը, Վան-Մուշ-Բա-

դէշ չըջանին մէջ, որ իր օրով ցաւատանջ երկիր մըն էր՝ ուր Հայը Թուրքէն ու Քուրդէն կեղեքուած ու շահագործուած գերիի կեանք մը կ'ապրէր: Երազողը կը տեսնէ նորաշէն գեղեցիկ տուններու շարքերով ծառադարձ մաքուր լայն պողոտաներ ու սիրուն փողոցներ, առողջապահական պայմաններով կառուցուած եւ լաւագոյն մեթոտներով ղեկավարուած դրպրոցներ, որոնց մէջ դեռատի Հայեր ուրախ - զուարթ կ'ուսանին ու իրենց երկրի լաւ քաղաքացիներ դառնալու կը պոտրաստուին, գործարաններ՝ ամէն կողմ, ուր բանւորները կ'աշխատին երգելով եւ ուր մեքենան մարդուն լայնօրէն կ'օգնէ աշխատանքի մէջ: Այդ բարեբաւտիկ աշխարհին մէջ, «ճակտիդ քրտինքով հացդ պիտի ուտես» խօսքը այլեւս անէճք չի համարուիր, այլ օրհնութիւն, վասնզի աշխատանքը կը նկատուի հոն ամենէն սուրբ, ամենէն քաղցր բանը: Եւ այլեւս չկայ հոն շահագործող ու շահագործուող. բոլորին կատարած աշխատանքին արդիւնքը արդարօրէն կը բաժնուի բոլորին: Անհատական սեպհականութիւն չկայ այլ եւս հոն. անտառները, արտերը, ինչպէս գործարաններն ու բոլոր շինութիւնները կը պատկանին համայնքին: Ու դաշտերը, լեռնակողերը որ առաջ չոր, լերկ, խոպան էին, հիմայ ծածկուած են բոյսերով, ծաղիկներով, պտղատու ծառերով, նորատունկ անտառները աճած են, արտերը լի են բարիքներով: Ծոզեկառքը կը սուրայ ամէն կողմ, նոր ձեւով առեւտուր մը սկսած է ծաղկիլ՝ ներուժ բարդաւաճումով, երկրին ու ժողովուրդին համար հասութեաբեր:

Ընկերվարական իտէալին հետ որ յաղթանակած է՝ յաղթանակած է նաեւ ազգային, նոյն իսկ ազգայնական իտէալը (Բաֆֆի, հաւատարիմ հետեւողը իր վարպետ Մ. Նալբանդեանին, կը սիրէր միացնել երկու իտէալները, ինչքան ալ անոնք այժմեան ինչ ինչ թթու մարքսեաններու հակասական ու անհաշտելի թուին: Թուրքին խօսքը չկայ, — ինչպէս՝ գրեթէ՝ վէպին ալ մէջ, իսկ Քուրդերը այլեւս գոյութիւն չունին. անոնք քաղաքակրթութեան ուժին չեն կրցած դիմանալ, քրիստոնեայ դարձած են եւ Հայոց մէջ հալած:

Թուրքին ու Քուրտին սարսափին տակ ապրող ու վախկոտ, մտատանջ, ջղային Հայը գոյութիւն չունի այլ եւս. ամենքը համարձակ, անվախ, կարիճ մտրդիկ են: Զօրանոց չկայ, ամենքը զինուոր են:

Հոն կը տեսնուին մշակութային մեծ հաստատութիւններ զոր դարերէ ի վեր Հայերը կը ցանկային ու չունէին, ազգային Համալսարան, մուսէոն, թատրոն, մատենադարան, գիտութեանց Ակադեմիա, հիւանդանոցներ, լրագրներու մեծատարած խմբագրատուններ (գլխաւոր լրագիրը 150000 օրինակ կը տպուի...): Այդ չքեղ շէնքերուն մօտ, հրապարակներուն վրայ, կը տեսնուին ազատութիւնը բերող յեղափոխութեան ժամանակ նշանաւոր, հանդիսացած հերոսներու արձաններ... կրօնքը չէ ֆնջուած, այլ պարզուած: Եկեղեցին ու իր արարողութիւնները, ինչպէս Վարդանի երազին մէջ կը տեսնենք, բանավարականացած են, շատ մօտեցած, գրեթէ նոյնացած բողոքական ժողովարանի հաւաքոյթներու: Դրախտ մը, վերջապէս, հոն ուր Բաֆֆի եւ իր Վարդանը դժոխք մը տեսեր եւ անով տառապեր էին:

Այդ ամբողջ գլուխը գրուած է միամիտ, սրտաշարժ, ազնիւ, ցնորաստեսական ողբերութեամբ մը, սակայն այդ էջերը քնարերգական բարձրութեան մը վրայ չեն մնար միշտ, իրական երազի մը տպաւորութիւնը տալու չեն յաջողիր, ու չեն ալ ձգտիր արդէն: Այդ գլուխը Բաֆֆի հրապարակագրին գործն է աւելի քան վիպասանին, բայց մեծապէս շահեկան է նորէն, որովհետեւ հեղինակին զաղափարախօսութիւնը լիովին արտայայտող գրուածքներէն մէկն է, անոր յղացումը կը բանաձեւէ ապագայ տեսլական Հայաստանի մը մասին:

Կայծերու «Վերջին մաս»ը երկու բաժին ունի՝ առաջինը՝ Ամբոցի աղջիկը տխուրով գլուխը, բանաստեղծական հզօր պատկեր մը, Բաֆֆիի գրականապէս ամենէն ուժեղ ու թելադրական էջերէն մէկը. հին բռնակալ չարագործ, փոտած բեժիմը, քանդող, այրող, ջրնջող եւ անոր տեղ նոր, թարմ, լուսաւոր կեանք մը բերող յեղափոխական ճիգն է որ հոն, խորհրդանշական պատկերացումով մը, բուռն ու

վայրագ, զրեթէ անխիտանական կատաղութեամբ մը տողորուած ներշնչումով կը նկարուի ու կը տարփողուի: Յաջորդ գլուխները (Անյայտ ապագայ ընդհ. վերնադրին տակ) բաց ի քանի մը նկարագրական կամ քնարերգական գեղեցիկ հատուածներէ, — չոր, արագ, արձակունակ ոճով մը գրուած, աւելի ճիշդ՝ սեւագրուած, հրապարակագրական էջեր են՝ թէև պատմուածքի ձևով, ու կը ներկայացնեն՝ յաջողութեամբ պատկուած եզրակացութիւնը կայծերու յեղափոխական գլխաւոր դերակատարներուն երկար ու արկածալից պայքարներուն. անոնցմէ ոմանք, որ վէպին մէջ երիտասարդ էին, կ'երեւան հոն հասուն տարիքի մէջ, կամ ծերացած. անոնք որ զեռաղջիկ էին կամ ամուրի, կարդուած՝ ընտանիքի տէր դարձած են: Այդ գլուխներն ալ՝ ինչպէս Վարդանին երազը՝ կը պատկերացնեն վաղուան ազատ Հայաստանը, ոչ 200 տարի յետոյ (ինչպէս Խեմքին վերջին գլխուն մէջ), այլ կայծերու մէջ պատմուած գէպքերէն 10-20 տարի յետոյ: Այնտեղ շատ մը բաներ կրկնութիւն են Վարդանի երազին մէջ տեսնուածներուն, կան եւ բաներ որ կը տարբերին: Հոգ ալ աշխատանքը՝ զուարթութեան, երջանկութեան մէջ՝ կը տիրէ. հոգ ալ՝ անհատական սեփականութեան տեղ՝ ամէն ինչ համայնապատկան է դարձած: Թուրքը հոգ ալ չ'երեւար... հաղիւ տեղ մը՝ Քուրդին քով անոր անունն ալ կը յիշատակուի, ըսելու համար թէ Քուրդն ու Թուրքը հիմայ այդ նոր ազատագրուած երկրին մէջ Հայը հեռուէն յարգանքով կը բարեւեն, փոխանակ կետաւոր անարգական բռնորդ անոր երեսին նետելու: Քուրդերը մասամբ միայն մնացած են այդ Հայաստանին մէջ: Մեծ մաս մը, չկրնալով հանդուրժել ազատութեան, դադրած են օտար երկիրներ, յետամընաց շրջանները, մաս մը մնացած է եւ ձուլուած է Հայոց մէջ, մաս մըն ալ պահպանած է իր Քուրդի կեանքը, բայց իբր Հայոց բանւոր ու ծառայ կը դորձակցի երկրին վերելքի աշխատութեանց: Նահանգապետը մահմետական չէ այլեւս, այլ քրիստոնեայ (աղգայնական Րաֆֆին այս գլուխներուն մէջ անդամ մը եւս կ'ընկերակցի ընկերվարական հակումներ ունեցող

Րաֆֆին ու նոյն իսկ կը գերակշռէ զայն): Այդ նոր Հայաստանին մէջ՝ արդիական մէթոտներով վաճառականներ ալ կան, ոչ այլեւս միջնորդներ, ինչպէս էին առաջ, այլ եւրոպական իմաստով իսկական մեծ վաճառականներ, (հոս ալ՝ հայ տարրին ամէն մարդի մէջ յառաջդիմութիւնը ցանկացող ազգայնական Րաֆֆին՝ տրամադիր հայ վաճառականին յաջողութիւնները պանծացնելու՝ կը գերակշռէ ընկերվարական Րաֆֆին ու կը հակասէ իսկ անոր): Տեղական ճարտարարուեստ մը ստեղծուած է, երկրին բնական հարստութիւնները կը շահագործուին յօգուտ այդ ճարտարարուեստին, ու հայ մեծ վաճառականները իրենց այդ տեղական ճարտարարուեստին արդիւնքներն է որ կը տարածեն օտար երկիրներ՝ յօգուտ իրենց երկրին տընտեսութեան: Գործարանները, արհեստանոցները բարգաւաճած են, ու բանւորներն ու արհեստաւորները շահակից են անոնց դրամատէր հիմնադիր ղեկավարներուն: Կրօնական կեանքը ոչ թէ վերանորոգուած, արդիականացած է՝ ինչպէս Վարդանի երազին մէջ, այլ տկարացած, հիւծած, կիսամեռ կը յայտնուի հոս. հոչակաւոր Առաքելոց վանքը կը տեսնենք ամայի, կենսազուրկ. հաղիւ մէկ-երկու արեղայ մնացեր են հոն, անոնք ալ անօթի, վասնորի կառավարութիւնը դրաւած է վանքին բոլոր կալուածներն ու հողերը, (այս կէտին մէջ ալ՝ կայծերու հեղինակը՝ հակասելով նոյն իսկ իր Խեմքին վերջին գլխուն հետ, ծայրայեղօրէն մարքսիստ, հակակրօն կը դառնայ բոլոր մը...):

Համամարդկային տեսակէտով՝ Րաֆֆիի գործերը ունի՞ն դրական բարձր արժէք մը:

Այդ գործերուն մէջ կայ մաս մը, ստուարագոյնը, զոր Րաֆֆի միմիայն Հայոց համար գրած է, ե որոնք անշուշտ եթէ օտար հասարակութեանց ներկայացուին՝ շատ բան կը կորսնցնեն իրենց արժէքէն, որ, այդ կարգի էջերուն մէջ, ազգային գործիչի մը ճիգին արժէքն է աւելի քան զուտ գրական ստեղծագործութեան մը արժէքը: Բայց Սամուէլը, Խեմքը, Հարէմը, Խազփուշները, Բիբի-Շարաֆանին եւ ասոնց պէս քանի մը ուրիշ վիպակներ, Ոսկի ափաղա-

ղը, կայծերէն ու Դաւիթ-Բէկէն շարք մը էջեր, կրնան իրր մեծատաղանդ հայ բանաստեղծ վիպասանի մը գործեր ներկայացուիլ օտար հասարակութեանց եւ գտնել ջերմ ընդունելութիւն, որ պիտի չունենայ անշուշտ որակը այն ընդունելութեան զոր Տիբէնսի, Պալլաքի, Տոսթոյեւսքի կամ Թոլսթոյի գործերը գտած են, բայց պիտի ունենայ պատուարեր որակ մը յարգալից գնահատման, ինչպէս եւ ունեցաւ Սամուէլի թարգմանութիւնը Ֆրանսայի մէջ (1), Բաֆֆի շարք մը գործերու թարգմանութիւնը Գերմանիոյ մէջ:

Կարելի է նոյն իսկ բնակ թէ բուն հայրենասէրը որ կար ու կը տիրէր Բաֆֆի մէջ, զուտ գեղեցկապիտական տեսակէտով՝ վնասած է որոշ չափով անոր տաղանդին աւելի վճիռ, անխառն, կատարեալ ձեւով զարգանալուն: Հրաւատ երեւակայութեամբ մը եւ խորին ըզզայնութեամբ մը օժտուած, գիտելու եւ պատմելու թանկազին ձիւրքեր ունեցող այդ գրողը եթէ իրեն նպատակակէտ առած ըլլար ամբողջ մարդկութեան ուղղուած եւ ամէն բանէ առաջ գրական մնայուն արժէք ներկայացնող գործեր արտադրել եւ ատոր համար Արեւելքն ամբողջ իր բոլոր այլազան ցեղերով, միջալայրերով, տիպարներով ու գաղափարական ու նիւթական հակամարտ հոսանքներով արտայայտել եւ ոչ թէ միայն (կամ գրեթէ միայն) հայ ժողովուրդի կեանքին պատկերահանը, գաւթին առաքեալն ու ապագային մարդարէն ըլլալու ձգտիլ, կրնար դառնալ աւելի մեծ գրողէտ մը քան ինչ որ եղած է: Այդ աւելի մեծ, աւելի լայն, աւելի մարդկային գրողէտն ըլլալու կարելիութիւնները ունէր ան, ինչպէս ցոյց տուած է՝ ոչ միայն Սամուէլի պէս գրական մեծարժէք գործով մը, այլեւ՝ մէկ կողմէ՝ իր պարսիկ կեանքի պատկերներով, միւս կողմէ՝ Խաչագողի յիշատակարանի եւ Ոսկի ափաղաղի պէս գիտող ու երգի-ծաշունչ գրուցադրի ուժեղ գործերով, բայց ապրելով չրջանի մը ուր իր ցեղը ունեցաւ աղէտներ ու մեծ յոյսերու հետ խոր յուսախարու-

թիւններ, — որոնք շատ նուազ մեծ էին քան անոնք զոր մենք ունեցանք, բայց որոնք՝ այն ժամանակին համար աննախընթաց, անակրեկալ ըլլալով՝ իրեն պէս բացաւաւ հայրենասէրի մը վրայ ցնցիչ ազդեցութիւն մը գործած էին, — անիկա իր ազդի ներկային ու ապագային տիրական մտահոգութեամբը գրաւուած էր եւ իր մտաւոր ուժերուն մեծագոյն բաժինը, իր գրական գործին կարեւորագոյն մասը ատոր յատկացուցած էր:

Ոչ միայն ջերմ, այլ բուն, կրքոտ հայրենասէր մըն է Բաֆֆի: Այն տարիանքի հասնող սէրը զոր ունի իր ժողովուրդին համար, այն ամենախոր վիշտը զոր կը զգայ օտար բռնակալութեանց տակ անոր տառապանքն ու նուաստացումը տեսնելով, իր մէջ կ'արթնցնեն զայն ընթիլի եւ ատելութեան զգացումներ դէպի այն օտար ցեղերը որ այդ բռնակալութիւնն իր երկրին ու ցեղին վրայ կը ծանրացնեն: Ոչ միայն Թուրքին ու Քուրդին դէմ իր ցեղային ատելութիւնը պոռացող անարգական բառեր ունի, այլ նոյն իսկ Պարսիկին դէմ (որուն սակայն անցեալին մէջ ինչպիսի բարձր քաղաքակրթութիւն մը ստեղծած ըլլալը շատ լաւ գիտէ), բոլոր «մահմետական»ներուն դէմ՝ զոր ընդհանուր առմամբ կ'որակէ արհամարհոտ ու հեռոտ բացատրութիւններով, ոչ թէ որովհետեւ կրօնական ու եւ է մոլեռանդութիւն անոնց դէմ զինքը կը զրդուէ, այլ որովհետեւ անոնք իր հայրենիքին ու ազգին վրայ եկած նստած են ու զայն կը կեղեքեն: Ներքնապէս ան Ռուսն ալ՝ թէեւ քրիստոնեայ՝ գրեթէ նոյնքան կ'ատէ որքան մահմետական բռնակալ ցեղերը, քանի որ ան ալ եկեր իր լուծը գրեթէ իր հայրենիքի եւ ժողովուրդի մէկ մասին վրայ, բայց գրաքննութեան արդեւն ու բանախ սպառնալիքը թոյլ չեն տուած որ ատ ալ բացէ իր բաց արտայայտէր (Խալիսայի Միլիֆուքիւններուն մէջ եւ այլուր՝ առիկա անուղղակի ու մանուածապատ ձեւերով զգացուցած է):

Բաֆֆի կրքոտ ու բուն է նոյն իսկ իր ցեղին հանդէպ: Որքան քնքուչ ու խանդաղատալից է երբ անոր համար իր զգացած անհուն զո-

1) Պ. Ֆիրմէն Ռօզ դրուատալից յօդուածով մը ողջունեց այդ վէպի քարգմանութիւնը՝ Ժուրնալ տէ Տէպայի մէջ:

բովը կ'երգէ, այնքան ալ բրտօրէն կ'ծու, անդը-
թօրէն կարծր է երբ անոր թերութիւնները կ'ու-
զէ ձաղկել, երբ անոր դարաւոր գերութեամբ յա-
ռաջ եկած տղիտութիւնը, թուլութիւնը, համա-
կերպամոլութիւնը, ստրկամտութիւնը՝ ինչպէս
եւ կրօնամոլութիւնը՝ երեսին կը զարնէ: Այդ -
պէս չէի՞ն նաեւ Իսրայէլի մարգարէները իրենց
ժողովուրդին հանդէպ որում համար պաշտում
ունէին՝ զայն Եհովային «ընտրեալ ժողովուր-
դ»ը համարելու աստիճան, բայց որուն թերու-
թիւնները, զարտուղումները, տկարացումնե-
րը, մոլորումները կը դատախեւէին ամենադա-
ժան խտութեամբ՝ զայն ուղղելու, մաքրելու,
զօրացնելու համար:

Սակայն եւ ի՞նչքան Բաֆֆի ունի արդարու-
թեան զգացում ու ճշմարտութեան սէր, իր իսկ
չափազանցութիւնները զարմանելու ազնիւ
տենչ:

Քուրդին դէմ հայհոյանքի, անէծքի հատ -
ուածները բազմաթիւ են իր զրուածքներուն
մէջ, այլ եւ ունի էջեր ուր կը գովաբանէ այդ
ցեղին քաջութիւնը, յանդուութիւնը, անոր նը-
կարագրին ասպետական կողմերը, ու մինչեւ
իսկ իրեն սիրելի չափազանցութիւններէն մէ -
կուն մղուելով՝ մերթ փափաքելի կը գտնէ որ
Հայն ալ լքէ երկրագործութիւնը (որ ըստ ի-
րեն՝ ստրկացնող աշխատանք մըն է!) Քուրդին
պէս լեռնաբնակ, թափառական, ազատ, զին-
ուած խաշնարած ըլլայ, ի հարկին կողոպտիչ
մը դառնայ փոխանակ կողոպտուող մը մնալու:
Թուրքին համար չունի ո եւ է բարեակցական
խօսք, ո եւ է զնահատական բառ: Արդէն, ինչ -
պէս նկատել տուի, Թուրքը — ինչքան ալ տա-
րօրինակ ըլլայ ատիկա եւ իր գործին տկար
կողմերէն մին կադմէ, — քիչ կ'երեւայ իր վէ -
պերուն մէջ, ամէն պարագայի մէջ՝ շատ աւելի
քիչ քան Քուրդը, ու երբ երեւայ, խարդախ,
կաշառակեր, որկրամոլ, վաւաչոտ ու հարստա-
հարիչ պաշտօնատարի կամ ոստիկանի ձեւովն է
միայն:

Պարսիկին անցեալի մէջ մեծ քաղաքակրթ -
ութիւն ունեցած ըլլալը եւ ներկայիս ալ մերթ
յարդանքի արժանի յատկութիւններ ի յայտ բե-
րելը զիտէ ու պարսիկ այս կամ այն Շահին կամ
սարտարին հայ ժողովուրդին հանդէպ ունեցած

դաժան վարմունքին իրեն աղղած ցասումը զին-
քը չ'արգիլելը որ իր գործին այլ մասերուն մէջ
պարսիկ բանաստեղծութեան ու արուեստի վրայ
իր խորին սքանչացումը յայտնէ:

Ամէնէն շահեկանը, սրտաշարժն ու նշանա-
կալիցը, այս մարդին մէջ, իր այն հատուած -
ներն են ուր արդարութիւն կ'ուզէ ընել իր իսկ
ցեղին կամ անոր մէկ դասուն, ուր կը ջանայ
զարմանել ծայրայեղ խտութիւնը որով այդ
ցեղը՝ կամ անոր մէկ խումբը՝ ամբողջութեամբ
քարկոծած է իր գործերուն որոշ մասերուն մէջ:
Այդ ցեղը գերութեան մէջ այլասերած իր տար-
րերէն մաքրելու, զայն վերանորոգելու հա-
մար ամբողջ ցեղին դէմ ընդհանրացուած կծու
խօսքեր արտասանող այդ զրագէտը իր գործին
ուրիշ շատ մը մասերուն մէջ՝ ամէնէն երկիւ -
ղած յարգանքով, ամէնէն խոր աղապատանքով
կը խօսի այն պատմական դերին վրայ զոր այդ
ցեղը անցեալին մէջ կատարած է, ինչպէս եւ
անոր հին օրերու հերոսներուն եւ ժամանակա -
կից Զէյթունցի, Սասունցի, Շատախցի կամ
Ղարաբաղցի քաջերուն վրայ, մեծ հիացումով ի
վեր կը հանէ արժանիքները հայ կնոջ որ անդծ
պահած է ցեղին աւանդական լաւագոյն առաքի-
նութիւնները: Իր Սարհատը, Դէլի-Քէշէշէը եւ
Քիթապ-Դէլիսին՝ Զալալէդդիին մէջ՝ անսանձ
կատաղութեամբ կը հայհոյեն հայ հին ու նոր
վանքերուն ու կրօնաւորներուն դէմ, անոնց
վրայ բեռնելով պատասխանատուութիւնը հայ
ցեղի համակերպող, թուլամորթ, ինքնապաշտ-
պանութեան, ընդվզումի, պաշարի անկարող
զարծած ըլլալուն: Ինքն իսկ Բաֆֆի, իր վէ -
պերուն ինչ ինչ էջերուն եւ իր յօդուածներէն
ոմանց մէջ, — Էօթէն Սիւի, Հիւկոյի եւ Միքա-
յէլ Նալբանդեանի հակակրեական ոգիովը
լեցուած, — կ'արձակէ խիստ եւ ծայրայեղ վճիռ-
ներ Հայութեան այդ դասակարգի մասին, որ
իր անպիտան տարրերն ունեցած է եւ ունի ցարդ
անշուշտ, բայց որ իր ծոցէն հանած է նաեւ
ա՛յնքան ազնիւ ու բեղմնաւոր ուժեր, որ անց-
եալին ու ներկային՝ թէ՛ մշակութային եւ թէ՛
աղագային տեսակէտով ա՛յնքան խոշոր դեր կա -
տարած է մեր ժողովուրդի հանրային կեանքին
մէջ: Արդ, ինքն իսկ Բաֆֆի ո՛րքան էջեր ունի
ուր, Խրիմեան Հայրիկի մը դէմքը դժած ատեն,

կամ իր վէպերուն մէջ՝ հայրենասէր, ժողովրդասէր, ազատասէր կրօնաւորներու տիպեր (ինչպէս Գալիք-Բէկի Ներսէս եպիսկոպոսը կամ Կայծերու վերջին մասի Ալաշկերտի առաջնորդ Յովհաննէս Հայր Սուրբը) ստեղծած միջոցին, կամ երբ կը գրէ Կայծերուն այն գլուխը ուր Հայոց հին վանքերուն եւ կրօնապետներուն կատարած մտաւորական ու հայրենասիրական բազմադղին դերը կը պանծացնէ, եւ կամ երբ կը շարադրէ Սամուէլի այն նշանաւոր գլուխը ուր դեռ երիտասարդ Սահակին ու Մեսրոպին իրենց ազգին եւ անոր մշակութիւնն ապագան ապահովելու համար ունեցած սիրտ սրտի խորհրդակցութեան տեսարան մը իր վեհ երեւակայութեամբ կը յղանայ ու կը պատկերացնէ, այս տեսակի բոլոր էջերուն մէջ ան լիովին կը դարձանէ մերթ մինչեւ անարդարութիւն հասնող ծայրայեղութիւնները (անոնք ալ անշուշտ՝ բուն ազգասիրութենէ մը բղխած)՝ զոր զործած էր իր երկերէն ոմանց որոշ էջերուն մէջ։ Ան նոյն իսկ գիտցած է նաեւ դարձանել անիրաւութիւն մը զոր զործած է Հայերու այս կամ այն խումբին հանդէպ։ Օրինակ՝ Տաճկահայք յօդուածաշարքին սկիզբները, ինչպէս եւ Կայծերուն ու Խեմքին մէջ տեղ մը, եւ իր այլ զործերուն մէկ քանի էջերուն մէջ ալ, Բաֆֆի կը քաշքշէ Պոլսահայերը, զանոնք իբր «Հոսհոս», զէվդէկ, շատախօս, 16 - 61 թիւերը հոլովող ցոյց տալով, թրքահայութիւնը զեկալարելու, հայկական հարցը վարելու անկարող ներկայացնելով։ Պոլսահայութեան մէջ — որ Հայաստանի դաշնական շրջաններէն այդ մեծ քաղաքը եկած հաստատուած Հայերու համայնք մըն է եղած եւ քանի մը դարու ընթացքին ամեն տեսակի կարեւոր ու բազմօգուտ զործիչներ տուած է հայ ժողովուրդին, — բացառութիւն կազմող եւ Հայաստանի ու եւ է շրջանին մէջ իր համարժէքն ունեցող թեթեւօլիկ մարդու կամ հարեւանցի Հայու տիպարներն ընդհանրացնելու եւ պոլսեցի Հայն ընդհանրապէս հոսհոս կամ լրվանթէն հռչակելու սխալը երբեք չեն զործած Մ. Նալբանդեանի, Գամառ-Քաթիպայի, Արզար Յովհաննիսեանի, Յովհ. Յովհաննիսեանի, Թումանեանի, Ա. Իսահակեանի պէս

առասանայեր ու կարելի է ըսել արեւելահայ մեծ մտաւորականները ամենամեծ մասամբ, բայց անոր մէջ մերթ ինկած են եւ դեռ մինչեւ ցարդ կ'իյնան կովկասահայ յայտնի դէմքեր։ Բաֆֆի, որ այդ ունակութենէն վարակուած կ'երեւայ իր զործերէն ոմանց մէջ, ինքն իսկ իր երկերու այլ մասերուն մէջ ազնուօրէն կը սրբապրէ այդ սխալը։ Տաճկահայք յօդուածաշարքին վերջին գլուխներուն մէջ, երբ կը խօսի Պերլինի Վեհաժողովին հայկական հարցը ներկայացնող Պոլսոյ Հայ Պատրիարքարանին եւ անոր պատգամաւորութեան վրայ, յարգանքով է որ կը յիշատակէ այդ դիմումը յղացող ու զործադրող Պոլսեցի Ներսէս Պատրիարքն ու իր զործակիցները։ Կայծերուն ջերմ ազգասէր հայ-կաթոլիկ Արփիարը, Խեմքին Դուգուկճեանը, որ երկուքն ալ Բաֆֆիի երեւակայութենէն ծնած յեղափոխական, զարգացած փրփրականտիսթի ամենէն համակրելի տիպարներէն են, Պոլսոյ Հայեր են։ Ու իր կեանքին վերջերը դրած մէկ նամակէն կ'իմանանք թէ ան մտադիր էր՝ եթէ գտնէր նիւթական միջոցներ՝ երթալ Պոլիս, մօտէն ճանչնալ այնտեղի հայ համայնքը եւ անոր մէջ գտնուող հայ զործիչներն ու մտաւորականները, խորհրդակցիլ անոնց հետ հայկական հարցի պայքարին տրուելիք ուղղութեան մասին եւ յետոյ երթալ նոր պոսոյտ մ'ընել Թրքահայաստան ու այցելիլ նաեւ այն շրջանները զոր դեռ չէր տեսած։ Նիւթական միջոցներ չգտնելուն եւ քիչ ետքն ալ մահը վրայ գալուն պատճառով է որ Բաֆֆի չկրցաւ զործադրել իր այդ ծրագիրը։

Կայծերուն ամենէն ուշադրաւ գլուխներէն երկուքը՝ անոնք են որ հայ-բողոքականներուն եւ հայ-կաթոլիկներուն նուիրուած են։ Բաֆֆի կ'ստէ — եւ իրաւամբ — Հայութեան այդ երկու հատուածներու այն տարրերը որ «Մենք Հայ չենք, Փրենկ ենք կամ բողոքական ենք» կ'ըսէին արհամարհելով եւ անարգելով իրենց ազգը, բայց ազգասէր հայ-կաթոլիկ Մխիթարին ու Մխիթարեանց եւ իրենց աշակերտներուն, մասնաւորապէս Ալիշանին ու Պէշիկթաշլեանին, անունը դուրդուրանքով ու պատկառանքով կը յիշատակէ, եւ ինք է որ ստեղծած է թունդ հայրենասէր հայ-բողոքականի եւ հայ-

կաթոլիկի այն երկու զմայլելի տիպարները որ են Կայծերուն Ջալլադն ու Արփիարը:

Բազդատելով Բաֆֆիի հայրենասիրական վէպերը Ծերենցի վէպերուն հետ, հետեւեալ նկատողութիւնները կը գտնենք ընելու:

Ծերենցը ոգեւորող զգացումները հայրենասիրութիւնն ու ազատասիրութիւնն են: Աշակերտ եւրոպական մեծ բոմանթիկ վարպետներուն, ան ալ ռամկավարական ոգիով տոգորուած է, բայց միշտ կը մնայ ամէն բանէ առաջ ազգասէր Հայ մը, հայ ազգի քաղաքական ազատութեան վերականգնումը իր միակ իտէալն է, ընկերավարական ո եւ է հակում, դասակարգային պայքարի ո եւ է ձգտում իր դործին մէջ չի զգացուիր. ինք եղած է անոնցմէ որ կը խորհէին թէ հայ ժողովուրդը իր քաղաքական ազատութիւնը վերագտնելու համար պէտք էր իր բոլոր դասերուն, բոլոր տարրերուն համերաշխ դործակցութեամբ մղէր այդ նպատակին առաջնորդող ճիգը, թէ ընկերական հարցը, դասակարգային պայքարը խառնել ազգային ազատութեան վերականգնման հարցին՝ սխալ մըն էր, որովհետեւ հայ ինքնավար հայրենիքի մը վերահաստատման համար անհրաժեշտ եղած ազգային համերաշխութիւնը կը տրեւարացէր, թէ ընկերական հարցը պէտք էր ստորադասուէր ազգային հարցին եւ ազգային ազատութեան իտէալը իրադրութեւն յետոյ՝ դրուէր իր ամբողջ ուժովութեամբ՝ ազատ Հայաստանին մէջ, ան ալ իբր հայ ժողովուրդին պատկանող ներքին հարց եւ ոչ թէ իբր միջազգային պայքարի մը մէկ մասնիկը:

Բաֆֆիի մէջ նոյնպէս ազգասէրն ու ռամկավարը գերակշիռ են. բայց ուստի վիպասաններու — եւ Միքայէլ Նալբանդեանի — ազդեցութիւնը կրած է ան յայտնապէս եւ անոր խեղճի ու Կայծերուն միջ դասակարգային պայքարի շունչը կը զգացուի, ընկերավարական ոգին կը խառնուի ազգասիրական զգացումին:

Ծերենց ոչ մէկ դործ արտադրած է որ խեղճի կամ Կայծերուն բնոյթն ունենայ: Մեքսիկայ կեանքէն ներշնչուած կամ ապագայի կանխագուշակութեան մը վրայ հիմնուած վէպեր անիկա չէ գրած: Անոր երեք վէպերուն ալ

նիւթը Հայոց հին պատմութենէն քաղուած է, եւ անոնք ուրեմն Բաֆֆիի պատմական վէպերուն հետ է որ կրնան համեմատութեան դրուիլ: Գաւիթ-Բէկն ու մանաւանդ Սամուէլը, — Պարոյր Հայկազնը չեմ կարդացած, բայց կ'ենթադրեմ որ ան ալ միւս երկուքին յատկութիւնները ներկայացնող դործ մըն է, — կը յայտնեն գրական արուեստագէտ մը աւելի բազմալար, աւելի մեծաշունչ քան Ծերենցը: Սակայն ինծի կը թուի թէ պատմական վէպի սեռը մեր գրականութեան մէջ առաջին անգամ մտցնողի իր արժանիքէն դատ, Ծերենց, իբր քաղաքական տեսարան, իբր բռնակալ լուծերու տակ մնացած հին ազգի մը ազատագրման ճամբան թելադրիչ եւ ոգեւորիչ վէպերու միջոցով ցոյց տուող գրագէտ, ունի՝ որոշ տեսակէտով մը՝ առաւելութիւններ: Իր երկու լաւագոյն վէպերուն, որ են Թորոս Լեւոնի եւ Երվանդ Թ. դարու, Ծերենց նիւթ ընտրած է Հայոց հին պատմութենէն երկու շատ յատկանշական բուպէներ, ուր մեր ժողովուրդը, օտար հօգորցեղերու տիրակալութեան տակ ինկած, գտած է այն ընտիր պետերը որոնք իմաստութիւնը կորստին, դիւանադիտական ճարտարութիւնը խիզախ ընդվզման միացնելով՝ պատրաստած, կազմակերպած եւ դործադրել սկսած են ապրստամբական շարժում մը, որ պսակուած է մեծ յաջողութեամբ, յանգած է վերականգնմանը հայ ազգի քաղաքական ազատութեան, եւ եթէ այդ ազատութիւնը չէ եղած լիակատար, համատարած ու մշտատեւ, դէթ քանի մը դար տեւելու սահմանուած էր, եւ իր սահմանափակութեան մէջ մեծարժէք էր, հայ ազգի եւ հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ կարեւոր դրոշմ մը կազմող ժամանակաշրջանի մը ծնունդ տրուող:

Թորոս Լեւոնին որ Ծերենցի առաջին վէպն է, Ալեքսանտր Տիւմայի, Հիւկոյի, ու մանաւանդ Ուալթէր Սքոթի եւ Մանձոնիի շունչով՝ դիւցազներգական վիպումն է Ռուբինեան Լեւոն իշխանի որդւոյն Թորոսի եւ իր ընկերներուն զեկաւարտութեան տակ բիւզանդեան պետութեան բռնակալութեան դէմ Կիլիկիոյ Հայութեան մղած ապստամբական պայքարի յաջթանակին, ինչ որ իրեն հետեւանք ունեցաւ

Հաստատումը Կիլիկիան հայ իշխանապետութեան մը, որ քիչ յետոյ Արեւելք եկող Խաչակրաց օգնելով եւ ինք ալ անոնց վրայ կրթընելով զօրացաւ, ընդլայնեցաւ, թաղաւորութիւն մը դարձաւ ու երեք դար տեւող հերոսական կրօնի մը մղեց մահմետական աշխարհին դէմ, հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ փայլուն էջ մը գրաւեց եւ մարդկային պատմութեան այդ կարեւոր շրջանին մէջ հայ ցեղին առաջնակարգ դեր մը կատարել տուաւ։ Այդ վէպը, գրական յաջող գործ մը ըլլալէ զատ, Մերենցի եւ իրեն համամիտ խումբ մը հայ մեծանուն եւ հայրենասէր գործիչներու մէկ որոշ — ու պատուական — ծրագրին հող պատրաստող արարք մըն էր։ Յայտնի է որ Զէյթունի 1862ի կարեւոր ապստամբութեան միջոցին՝ Մերենց, Պէշկթաշլեան, Ռուսինեան, Օտեան եւ քանի մը ուրիշ պոլսահայ նշանաւոր ազգասէր մտաւորականներ, ու նաեւ Միքայէլ Նալբանդեանը որ այդ միջոցին Պոլիս գտնուած եւ իրենց բոլորովին համակրած ու գործակից եղած է, զաղտնի ժողովներու մէջ ծրագրեցին ոչ միայն ապրտամբ Զէյթունին օգնել՝ Փարիզ Նախօրէն Գ. կայսեր մօտ դիմումով եւ ուրիշ ձեւերով, այլ եւ շրջահայեաց ու սփռեալ կերպով ամբողջ գործունէութիւն մը սկսիլ Հայոց թիւը Կիլիկիոյ մէջ ստուարացնելու, այդ շրջանի հողերուն մեծ մասը Հայոց ձեռքն անցընելու եւ հայ ազգային ազատութեան լուրջ ու տեւական վերահաստատման մը գետինը հոն պատրաստելու համար, որպէսզի օր մը այնտեղ հայ ինքնավար Լիբանան մը երեւան գար, հայ ուժերով վերակազմուած Կիլիկիան հայ պետութիւն մը, որ զարգանար շահակից արեւմտեան մեծ պետութեան մը հովանաւորութեան տակ։ Այս ծրագրին իբր գրական նախապատրաստութիւն՝ Պէշկթաշլեան շարադրեց Զէյթունցի «քաջորդիին» ու «քաջուհիին» նուիրուած հանրածանօթ գեղեցիկ երգերը, Ռուսինեան Փրանսական երգի մը նմանողութեամբ գրեց իր «Յանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիան», կազմուեցաւ «Երկրագործական ընկերութիւնը» որուն առերեւոյթ եւ պաշտօնապէս յայտարարուած նպատակն էր Կիլիկիոյ մէջ երկրագործութիւնը զարգացնել Հայերու աշխատանքով, բայց որուն ներքին

նպատակը այն էր զոր վերե բանաձեւեցի ու Մերենց ինքն իսկ այդ խմբակին կողմէ զրկուեցաւ Կիլիկիա՝ տեղական պայմաններն ու կարելիութիւններն ուսումնասիրելու համար։ Կիլիկիան այդ քննական պտոյտի միջոցին է եւ անկից յետոյ Պոլիս դարձին՝ որ Մերենց գրեց ու հրատարակեց իր Թորոս Լեւոնի վէպը։ Այդ բոլորը ծրագրի վիճակին մէջ մնաց, եւ ատիկա մեծ դժբաղդութիւն մը եղաւ՝ բոտ իս՝ հայ ժողովուրդին համար, որովհետեւ Կիլիկիոյ մէջ հայ պետութեան վերահաստատումը՝ հայ ազգասիրական բոլոր գործօն ուժերու միացեալ ճիգով իրականացած, եթէ դարձան չէր կրնար բերել Կովկասէն մինչեւ Միջերկրական ցրուած հայ ժողովուրդի մեծագոյն մասին բոլոր ցաւերուն, այդ Կիլիկիան ծրագրը սակայն՝ յարաբերաբար նպաստաւոր պայմաններու մէջ հայ քաղաքական ազատութեան վերահաստատման կարելիութիւնը կը ներկայացնէր ու այդ շրջանակին մէջ վերաստեղծուած հայ պետութեան տեւական դառնալուն եւ ամէն կերպով զօրանալու եւ ուղեւորու միջոցներ գտնելուն հաւանականութիւնը եւ անոր մէջ հայ մշակոյթի՝ արեւմտեան ամենէն ազատամիտ ազգերուն հետ անմիջական շփումով՝ լիակատար ազատութեամբ ու մեծ թափով զարգացման ապահովութիւնը։ Ու Հին Հայաստանի թրքական ու ուսական՝ ինչպէս եւ պարսկական՝ բաժիններուն հայ ժողովուրդը, ազգային ոգին վառ պահելու, հայ մշակոյթը պահպանելու եւ յառաջացնելու համար բարոյական մեծ նեցուկ մը պիտի գտնէր ատոր մէջ եւ պիտի կարենար սպասել ու պատրաստուիլ յաւազոյն ապագայ օրերու՝ ուր կարենար ինք ալ իրեն համար սեւէ շափով ու ձեւով ազգային ինքնավարութեան մը հասնելու ջանք ընել եւ գրական ու տեւական արդիւնքի մը հասնիլ։

77ի ուսած-թուրք պատերազմը, Ներսէս պատրիարքի, Օտեանի, ծրագրիներն ու զիմումները, 61րդ յօդուածը, Խրիմեան Հայրիկի քարոզները, Գրիգոր Արծրունիի, Գամառ-Քաթիպայի, Բաֆֆիի զրուածքները Հայութեան սիրտը, միտքն ու յոյսը դարձուցին դէպի Թրքահայաստան, ուր վերջին դարերուն ընթացքին կազմուած պայմանները շատ աւելի դժ-

ուար — չըսելու համար անհնար — կը դարձրնէին տեւական հայ պետութիւն մը հիմնելու ծրագիրը: Կիլիկիան ծրագիրը լքուեցաւ — դէթ ատենուան մը համար: Ծերենց ինքն իսկ զնաց Կոլկաս, ուր իր գուտարը ամուսնացաւ Աղեքսանդր Մելիք-Աղաքեանցի հետ, եւ ինք հաստատուեցաւ Թիֆլիս, ուր Ներսիսեան վարժարանին մէջ Հայոց պատմութեան դասաւանդութիւնը կատարեց ատեն մը. հոն դրեց ու հրատարակեց Երկուց Թ. դարու վէպը, որ լոյս տեսաւ Բաֆֆիի Դաւիթ Բէկէն յետոյ, եւ նիւթ ունէր արեւելեան Հայաստանի հին պատմութեան մէկ մեծ գրուագը, բայց գրուագ մը՝ դարձեալ՝ ուր հայ ազգային ազատութեան վերականգնման համար թափուած ճիւղ մեծարժէք յաջողութեամբ մը կը պսակուի, այն է Թ. դարու հայկական շարժումը որով բիւզանդական եւ արաբական զոյգ բռնապետութեանց լուծին տակ կապկպուած, կեղեքուած հայ ժողովուրդը՝ զեկաւարութեամբ Բագրատունի պետերու, — որոնց Ծերենց կը միացնէր իր երեւակայութեամբը յղացուած ժողովրդական հերոսներ — կը պատրաստէր Բագրատունի Հարստութեան հիմնարկումը քանի մը դարէ ի վեր իր անկախութիւնը կորսնցուցած Հայաստանի մէկ կարեւոր շրջանին մէջ, Բագրատունի Հարստութեան որուն տիրապետութիւնը տեւեց երկու դար եւ հայ քաղաքակրթութեան ամենէն փառաւոր ժամանակաշրջաններէն մին եղաւ:

Բաֆֆիի Դաւիթ - Բէկը զիւցազներգութիւնն է Սիւնեաց աշխարհի մեծ Մելիքի մը, որ իր անձնական քաջութեան ու յանդգնութեան շնորհիւ յաջողեցաւ իր սահմանափակ շրջանին մէջ կէս-ինքնավար փոքրիկ Հայաստան մը ստեղծել, բայց որուն հիմնած տունը իր մահուան հետեւեալ օրն իսկ քայքայուեցաւ: Իսկ Սամուէլի մէջ Տիրան, Արշակ ու Պապ Արշակունի թաղաւորներու օրով «ուրացող», այսինքն պարսկամերձ, հակաքրիստոնէական եւ «հաւատարիմ» այսինքն քրիստոնէասէր ու Բիւզանդացոց մօտիկ երկու հայ կուսակցութեանց հակամարտութիւնն է որ ցոյց կը տրուի, առանց որ վէպը յանգի հարազատ կուսակցութեան յաղթանակին: Ըսի ար-

դէն թէ Բաֆֆի չէ կրցած աւարտել այդ վէպը. Սամուէլի ձեռքով իր մօր սպանման քստմնելի տեսարանը, որ շարադրուած դործին վերջին դրուխը կը կաղմէ, յայտնի է որ վերջը չի կրնար ըլլալ այդ վէպին. եւ զիտենք արդէն, — տիկին Բաֆֆի յայտնած է զայդ — թէ Բաֆֆի գրած ունի նօթեր, ցարդ անտիպ մնացած, այդ վերջին մասին համար, բայց մահը վրայ հասած է եւ ժամանակ չէ ունեցած այդ վերջին մասը շարադրելու: Ոչ ոք որոշ տեղեկութիւն տուած է այդ նօթերու մասին ու չենք գիտեր թէ ի՞նչ էր անոնց պարունակութիւնը: Ի՞նչքան պիտի ուզէի որ այդ վերջին մասը գրուած ըլլար եւ պատկերացնէր՝ հայ-քրիստոնեայ կուսակցութեան — հարազատ Հայերու, Սամուէլներու կուսակցութեան — յաղթանակը «ուրացող»ներուն վրայ, հրաշալի իրականացումը հայ ազգային հոգին անպարտելի եւ անմահ դարձնող ծրագրին դորարդէն իսկ Բաֆֆի այդ վէպի «Փակագիր մը» տիրոջստուած զլիւտն մէջ՝ երիտասարդ Սահակի ու Մեսրոպի խորհրդակցութեան տեսարանով՝ ուրուադած է, ամենի ազգասէր Սամուէլի անհանձն Սամուէլին հայրենասիրական երազին իրականացումը, որ երեք մեծ Հայերուն ձեռքով մշակութեային ու վարչական ձեռով հոյակապօրէն կատարուեցաւ, եւ Վառձապուհի մահուան յաջորդող զազիր պառակտումի, բարոյական ահաւոր անկումի, ինքնաքանդումի ամենատխուր շրջանէն յետոյ, (Հայ Արշակունեաց թաղաւորութեան ի սպառ անհետացմանը յանդող), Վարդան ու Վահան մեծ Մամիկոնեաններուն ձեռքով զիւցազնական պայքարի ձեւին տակ հայ ազգային քաղաքական ազատութեան որոշ չափով վերականգնումը յաջողցուց եւ հայ ազգային ինքնութեան եւ ինքնուրոյն քաղաքակրթութեան գոյութիւնն առյաւէտ ապահովեց:

1895ին, Զէյթուն նորէն ապստամբեցաւ, այդ անգամուն՝ Հնչակեան կուսակցութեան գրգռմով, քանի մը երիտասարդ Հնչակեան գործիչներու (Աղասի, Ապահ, Մլէհ, Հրաչեայ) ղեկավարութեամբ: Այդ ապստամբութիւնը որ չորս-հինգ ամիս տեւեց, պատուաւոր վախճան մը ունեցաւ. Զէյթունցիք, թուրք զօ-

բանոցը դրաւած, անոր մէջ գտնուող զինուոր-
ները զերի բռնած, իրենց վրայ զրկուած թուրք
զօրքերուն յաջողութեամբ զիմադրած ու զա-
նոնք ետ մղած էին: Պերլինի դաշնագիրն ստո-
րագրող եւրոպական պետութեանց հիւպատոս-
ները միջամտեցին, որոնցմէ երկուքը, Ֆրան-
սացի Պարթէլլմին եւ իտալացի էներիքս Վիթ-
թօն (որ յետոյ Զէյթունի վրայ ամբողջ զիրք
մը հրատարակեց), մասնաւորապէս ջերմ հա-
մակրութիւն մը ցոյց տուին, թուրք կառա-
ւարութեան ու ապստամբներուն միջեւ հաշ-
տութիւն կնքեցին՝ Զէյթունցիներուն համար
նպաստաւոր պայմաններով: Բայց նորէն հայ
ժողովուրդը չգիտցաւ այդ շրջանին մէջ կեղ-
բոնացնել իր կարեւորագոյն գործօն ուժերը
եւ իր ազատագրական պայքարին էական ճիգը:
Ընդհակառակն, հայ ազատագրական պայքա-
րը կը տարտղնէր, կը փսորուէր՝ ցոյցերու,
հատուածական յարձակումներու ձեւով, երե-
ւան կուզար մերթ թրքահայաստան, մերթ
Փոքր-Հայք, մերթ Փոքր-Ասիոյ ոչ հայկական
շրջաններու մէջ, մերթ Կովկաս, մերթ նոյնիսկ
Պոլիս (Պապ Ալիի ցոյց, Պանքայի դրաւում),
ինչ որ Բաֆֆի չէր թելադրած իր Խեմքին կամ
Կայծերուն մէջ, որոնց գործողութիւնը միշտ
եւ միայն թրքահայաստանի Վան-Մուշ-Բաղէշ
շրջանին մէջ կ'անցնէր: Այդ ձեւով ըմբռնուած
ու ղեկավարուած ազատագրական շարժում
մը, ուր պայքարը կ'ուղղուէր օտար ցեղերով
ողողուած իր իսկ հինաւուրց հայրենիքին մէջ
փոքրամասնութիւն կազմող ու ցրուած հայ
ժողովուրդին մէկ սակաւաթիւ հատուածին
կողմէ՝ թէ՛ թուրք կառավարութեան ու ժողո-
վուրդին, թէ՛ քուրդ զանդուածին եւ թէ՛ սահ-
մանակից ոռւս ձարական կառավարութեան
դէմ, զատապարտուած էր ոչ միայն ձախողե-
լու, այլ եւ հալածանքներու սաստկացման եւ
կոտորածներու յանդէլու: Այդպէս ալ եղաւ
1894-1896ին եւ համիտեան բեփմի ամբողջ
տեւողութեանը: 1908ին գործուած ահաւոր
սխալը — զոր Բաֆֆի անշուշտ պիտի ուժգնօ-
րէն դատաւեալէր — եւ որով հայ յեղ. Դաշ-
նակցութիւնը հայ ազգային դատին համար հին
թուրքերէն շատ աւելի վտանգաւոր Ժէօն-
թուրքերուն յաղթանակին վճռական օղնու-

թիւն մը բերաւ (մինչ օրս. պետութեան հալա-
տակ միւս բոլոր ցեղերը եւ միւս հայ յեղ.
բոլոր կուսակցութիւնները անհամաձայն կը
մնային այդպիսի գործակցութեան մը), թրքա-
հայաստանի մէջ ինքնավար պետութիւն մը
հիմնելու արդէն իսկ դժուար ծրագիրը բոլո-
րովին անհնար կը դարձնէր: Ժէօն-թուրքերը
տարի մը յետոյ Կիլիկիոյ կոտորածները կը
սարքէին, եւ ամբողջ թրքահայաստանի մէջ
ջարդը տարածելու իրենց ծրագրէն ետ կը կե-
նային Ֆրանսայի եւ այլ արեւմտեան տէրու-
թեանց միջամտութեան շնորհիւ, իսկ մեծ պա-
տերազմի ատեն՝ Կովկասի ոռւս բանակի հայ
կամաւորները պատրուակ բռնելով ամբողջ
թրքահայութիւնը բնաջինջ րնելու ճիւղային
ծրագիրը կը յղանային (Հայերը ջնջելով հայ-
կական հարցին վերջ տալու համար) եւ զայն
մեծ մասամբ կը գործադրէին: 1916ին Ազգային
Պատուիրակութիւնը Ֆրանսական կառավարու-
թեան հետ բանակցելով — անգլիական կա-
ռավարութեան ալ գիտութեամբ եւ հաւանու-
թեամբ, — կը դոյանար համաձայնութիւն մը ո-
րով Հայերը պիտի տային հազարաւոր կամա-
ւորներ Ֆրանսական զրօշակի տակ Դաշնակից-
ներու Արեւելքի բանակին մէջ կուուելու հա-
մար, եւ յաղթանակէն յետոյ Կիլիկիոյ մէջ
Ֆրանսական հովանաւորութեան տակ ինքնա-
վար Հայաստան մը պիտի վերակազմուէր.
Բայց երբ յաղթանակը եկաւ, ոռւս յեղափո-
խութիւնը, ձարական կառավարութեան ան-
կումը, ոռւս իշխանութեանց ու զօրքին ոչ
միայն թրքահայաստանէն այլ եւ Կովկասէն
քաշուիլը, Վրաստանի, Ատրպէճանի եւ Հա-
յաստանի ինքնավարութեան հոգակումը ինքնին
պարտադրեցին այդ երեք դրացի երկիրներուն,
եւ այնուհետեւ՝ Կիլիկիոյ մէջ սահմանափա-
կուող փոքրիկ Հայ պետութիւն մը այլ եւս
նշգնիմ բան մը երեւցաւ Հայոց, Ֆրանսական
պաշտպանութիւնը համարուեցաւ ոչ ձեռնտու՝
ծովէ ծով ընդարձակածաւալ Հայ Կայսրու-
թեան մը վրայ ծառայելու հրաւիրուած ամե-
րիկեան հողատարութեան ցնորքին քով. ատեն
մը ետքը Ֆրանսան կը քաշուէր Կիլիկիայէն զոր
դրաւած էր, Բէճաւակահանութիւնը կը գորանար
ու վերստին դրաւելով ամբողջ թրքահայաստան

Փոքր Ասիան՝ անկից դուրս կը քշէր բովանդակ քրիստոնեայ տարրը, Յոյն ու Հայ միւս կողմէ Ռուսաստանը, պօլշէվիք ձեւի տակ, կը վերադառնար Կովկաս, խախտւոյն ու անտեւական հիմերու վրայ դրուած երեք անուանապէս անկախ պետութիւնները կը բռնադատէր իր հիմնած նոր ընթիմին ենթարկուելու, կը պահպանէր անոնց իւրաքանչիւրին «ազգային պետութեան» հանգամանքը, բայց զանոնք ստիպելով մաս կազմել այն «պետութիւններու համադաշնակցութեան» որ է Սորհրդային Միութիւնը:

Այս պայմաններուն մէջ, այսօր, երբ ամբողջ Թրքահայաստանն ու Կիլիկիան բոլորովին թափուր են Հայերէն, — ժխտական ահաւոր իրականութիւն, որուն նմանը մեր անցեալ պատմութեան ամէնէն մօտայլ շրջաններուն իսկ երբեք չէ տեսնուած, — կարելի՞ է ըսել թէ Բաֆֆիի խեղճին «Վարդանի երազը» կամ Կայծեբու վերջին գլուխներուն «տեսիլ»ները իրականացած են: Ո՛չ եւ այո՛: Ո՛չ, եւ տասն անգամ ո՛չ, եթէ ի նկատի ունենանք որ Բաֆֆիի երազն ու տեսիլը թրքական Հայաստանին, ու գլխաւորապէս Վասպուրական-Տարօն - Բաղրեւանդ շրջանին համար էր, (յուսալով անշուշտ նաեւ որ այդտեղ հիմնուելիք Հայ պետութեան օր մը կուգար միանալ Արարատին միւս կողմը գրտնուող Կովկասեան Հայաստանը): Եւ այդ թրքական Հայաստանը ոչ միայն այսօր չէ ազատագրուած, այլ ոեւէ Հայ կեանք ալ գոյութիւն չունի հոն (ո՛վ գիտէ ինչքան ստեղծուած համար), ու Թուրքը աւելի քան երբեք յաղթական կը տիրէ այնտեղ ինչպէս եւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ մէջ ու անդրկովկասեան Հայաստանին ալ մէկ մասը գրաւած կը պահէ: Սակայն կրնանք ու պարտինք ըսել թէ Վարդանի երազը — որ իր հիմքին մէջ բովանդակ Հայ ազգին դարաւոր երազն է՝ Կիլիկիան Հայ թագաւորութեան անկումէն ի վեր, — մասամբ եւ ուրիշ ձեւով իրականացաւ, 1918ին, անդրկովկասեան Հայաստանին մէջ ռուս յեղափոխութեան հետեւանքով Հայ պետութեան մը վերահաստատումով: Մասամբ եւ ուրիշ ձեւով կ'ըսեմ, որովհետեւ Բաֆֆիի նկարագրած երազին ու տեսիլներուն մէջ բռնակալ լուծերէն, ճնշող ու կեղեքող բոլոր ուժերէն ամբողջովին ազատած,

զօրեղ, ապահով, բարդաւաճ, յառաջադէմ, երջանիկ Հայաստան մը կ'երեւայ, մինչ երկուքուկէս տարի տեւող անուանապէս անկախ Հայ պետութիւնը ստիչն, համաճարակներէն՝ բոլոր մը շունչ առնել չկրցաւ, ու այնքան զժրադէ էր, Թուրքին քանի մը քայլ եւս յառաջխաղացութեամբ՝ այդ Հայաստանի մնացորդին մէջ համախմբուած ստուար Հայութիւնը այնքան բացարձակ բնաջնջումի վտանգի մէջ կը գտնուէր, որ համայնավար Ռուսիոյ գալն ու այդ պետութիւնն իր ընթիմին՝ այլ եւ իր հովանաւորութեան ենթարկելը՝ այդ փոքրիկ պետութեան եւ անոր մէջ հաւաքուած Հայ ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը փրկող ղէպը մը հանդիսացաւ: Ու Սորհրդային Հայ պետութիւնը, ուր մեր ժողովուրդին ստուարազոյն զանդուածը կ'ապրի, կը գործէ, կ'աշխատի, կ'արտադրէ՝ Հայ լեզուով, Հայ հողի վրայ, Հայաստանի մէկ փոքր բայց կարեւոր մասին մէջ՝ որ կը շարունակէ կոչուիլ Հայաստանի Հանրապետութիւն, հակառակ ընթիմի մը որուն հիմնական սկզբունքներէն շատերը համաձայն չեն մերիններուն, հակառակ մտածման ու գործունէութեան ազատութեան պահպանին, հակառակ նոյն իսկ տարիէ մը ի վեր ամբողջ Միութեան հետ Հայաստանին մէջ ալ տիրող մօտայլ տաղանային, կը մնայ մինչեւ այսօր Վարդանի եւ Հայութեան երազին մասամբ իրականացումը, քանի որ կայ հոն Հայ պետութիւն մը՝ ուր Հայը ազգաբնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէ եւ ունի Հայ կառավարութիւն մը որ ոեւէ չափով — ինչքան ալ համեստ — ինքնավար բնոյթ կը կրէ: Ու արտասահմանեան պանդուխտ հայրենասէր Հայ մը երբեք պէտք չէ մոռնայ որ այդ Սորհրդ. Հայաստանին մէջ է որ իրականացան ու զարգացան, եւ իրենց զարգացումը պիտի շարունակեն, ազգային մշակոյթի այն մեծ հաստատութիւնները զոր Բաֆֆի Վարդանի երազին մէջ երկու հարիւր տարի յետոյ իրականանալի ցոյց կուտար — Հայ Համալսարան, պետական թատրոն, մատենադարան, երաժշտանոց, դիտութեանց կաճառ, դպրոցներ, հիւանդանոցներ, եւն: Ներկայ պայմաններուն մէջ, ուրիշ ոչինչ ունին Հայերը բաց ի այժմու Հայաստանէն, եւ —

Բաֆֆին ու Միքայէլ Նալբանդեանը ուրիշ բան պիտի չըսէին եթէ ողջ ըլլային հիմայ, — ոչ միայն այդ դոյութիւն ունեցող Հայ պետութիւնը թանկաւերն է մեզի համար, այլ եւ, հակառակ բոլոր դանդաղութեանն ուր կրնանք ունենալ Խորհրդային Միութեան վարչաձեւին այս կամ այն սկզբունքներուն մասին, այդ Հայաստանին Խորհրդ. Միութեան մէջ մնալը, անոր վրայ կրթընկելով իր դոյութիւնն ապահովելը անմիջեւին անհրաժեշտութիւն է: Գոյութիւն ունեցող այդ փոքրիկ Հայ պետութիւնն է որ իր ապագայ դարգացմամբ, զօրացմամբ, ընդլայնմամբ, կառավարական սխալման, քաղաքական եւ ընկերական բխիւթիւն՝ ընդհանուր Խորհրդ. Միութեան իսկ անխուսափելի բնաւորման հետեւանքով՝ բնականոն ձեւի մը մէջ մտնելովը, Վարդանին երազը պիտի հետզհետէ մօտեցնէ իր աւելի լիալիւր չափով իրականացման:

Իտալացիք, ուղղակի սերունդն ու ժառանգորդները հին Հռոմայեցւոց որ աշխարհի մեծագոյն մասին տիրող պետութիւն մը ստեղծեցին, երկար ատեն եղան քաղաքականապէս ու զինուորապէս թոյլ ժողովուրդ մը, իրենց երկիրը բաժնուած էր զանազան իշխանապետութիւններու որ իրարու հետ կռիւի մէջ էին յաճախ, եւ մեծագոյն մասն ալ ի վերջոյ օտար լուծերու տակ ինկաւ: Հրաշալի արուեստագէտներ, գրագէտներ, բանաստեղծներ, գիտուններ արտադրած էին, բայց անկարող հանդիսացած էին թօթափել օտարին լուծը եւ միացնել իտալական ինքնագլուխ նահանգները միակ հայրենիքի մը մէջ: Ունեցան հոյակապ հայրենասէր բանաստեղծներ ու գրագէտներ,

Տանթէէն ու Փեթրարքայէն մինչեւ Լէոփարտի, Մաքիավէլէն մինչեւ Ալֆրէդի ու Մանձոնի, որ ազատ, միացեալ, զօրեղ ու երջանիկ իտալիոյ մը երազը երգեցին կամ տեսիլը քարոզեցին, բայց ի վերջոյ ունեցան Կարիպալտի՝ ազատագրական պայքարի հերոսական մարտիկին՝ եւ իր անձնագոհ զինուորներուն հետ, իմաստուն եւ արի քանի մը պետեր, Փիէմոնթէի Վիքթոր Էմմանուէլ Ա. արքան, առաքելի հոգիով այլ եւ քաղաքագէտի մօքով Մացցինին ու հանճարեղ զիւանազէտ Քալուրը, եւ իրականացուցին Բիստրիսկէնիոյի հոյակապ ու յաղթական շարժումով՝ իրենց ազգային իտալը:

Մենք ունեցանք մեր քարոզող, ներշնչող, ողբերգող հայրենասէր բանաստեղծները, գրագէտները, վիպասանները, մեր ազատագրական պայքարի առաքեալները, եւ Բաֆֆի եղաւ անոնց մեծագոյններէն մին, ամենէն ժողովուրդականը, ամենէն խանդավառիչը: Ունեցանք մեր Կարիպալտիները, բայց չունեցանք Քալուր ու Մացցինի:

Սիրենք, յարգենք, պատուենք Բաֆֆի զբաղէտը, որովհետեւ ան տուաւ մեր ժողովուրդին դորձեր որոնք զայն հոգեպէս զօրացնելու եւ մաքրելու, ազնուացնելու կը ձգտին եւ այդ վեհ ու խնկելի դերը յաւիտեան պիտի կատարեն: Բայց մաղթենք, ու ջանանք, որ մեր ցեղը արտադրէ, կազմէ, հասունցնէ Քովուրներ, ու գիտնայ օգտագործել զանոնք՝ երբ երեւան իր մէջ, — որպէսզի Վարդանին երազը, Բաֆֆի տեսիլը, Հայ ազգին դարաւոր արդար տենչն ու պահանջը՝ օր մը աւելի լայն, աւելի կատարեալ եւ ամուր ձեւով իրականանայ:

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ